

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱՐՇԱԿ ԶՊԱՆԵԱՆԻՆ

Գարեգին արք. Խաչատուրեան (Տրապիզոն, 1880 - Պոլիս, 1961) ի դարու Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ պատմութեան աչքառու ղէմքերէն մէկն է: Արմաշու դպրեմանքի շրջանաւարտ, 60 տարուան եկեղեցական ծառայութեան անձանձիր տիպար մը եղած է¹: 1901ին կուսակրօն քահանայ ձեռնադրուած, 1914-1915ին Գոնիոյ առաջնորդ էր, երբ սկսած է Մեծ Եղեռնը, որմէ մազապուրծ ազատած է: 1922-1923ին եղած է Տրապիզոնի առաջնորդ, 1923ին՝ Պաղտատի առաջնորդական տեղապահ, իսկ 1923-1928ին գործած է Պոլսոյ մէջ: 1928էն ետք անցնելով Սփիւռք, եղած է Գալիֆորնիոյ առաջնորդ (1928-1935), Հարաւային Ֆրանսայի Հայրապետական Պատուիրակ (1935-1937)² եւ Հարաւային Ամերիկայի Հայրապետական Պատուիրակ (1938-1950)³: 1950ին Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք ընտրուած է, վարելով այս պաշտօնը մինչեւ յանկարծական մահը Պոլսոյ մէջ, 81 տարեկան հասակին⁴: Եկեղեցական, մշակութային ու հրատարակչական կարեւոր գործունէութիւն կատարած է իր տարբեր հանգրուաններուն ընթացքին, միաժամանակ հեղինակելով բազմաթիւ գործեր՝ Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնի գրչանունով, որոնց շարքին՝ «Աշխարհի լոյսն ի Հայս» երկհատոր աշխատասիրութիւնը, եւ Հայ դասական մատենագրութեան երկու ղէմքերու՝

Գրիգոր Նարեկացիի «Մատեան ողբերգութեան»ի (1926 եւ 1948) եւ Եզնիկ Կողբացիի «Եղծ աղանդոց»ի (1951) աշխարհաբար թարգմանութիւնները:

Խաչատուրեան ծանօթութիւն ունեցած է Ֆրանսահայ նշանաւոր գրագէտ Արշակ Զօպանեանի հետ (1872-1954), որուն պարագաներուն մասին որոշ լոյս կը սփռեն ստորեւ հրատարակուող նամակները, գրուած՝ Պոլիսէն, Հարաւային Ամերիկայէն ու դարձեալ Պոլիսէն (1926-1952): Հնարաւոր է, որ երկու գրագէտները հանդիպած ըլլան Խաչատուրեանի Մարսէլլ պաշտօնավարութեան շրջանին, թէեւ այս մասին որեւէ տեղեկութիւն չունինք: Եկեղեցականը բարձր գնահատանք ցուցաբերած է Զօպանեանի հանդէպ եւ իր նախաձեռնութեամբ անոր 50ամեայ յոբելեանը նշուած է Պուէնոս Այրէսի մէջ (1939): Գարեգին Սրբազան ծրագրած էր նշել 65ամեայ յոբելեանը, ու հակառակ Պուէնոս Այրէսէն իր մեկնումին՝ Պոլսոյ Պատրիարք ընտրութեան առիթով (Դեկտեմբեր 1950), այդ ծրագիրը գործադրուեցաւ 1951ին: 1940ական թուականներու վերջերուն, ան երկու անգամ հանգանակութեան դիմեց՝ Զօպանեանին օժանդակելու համար. առաջին դրամահաւաքին արդիւնքով (1949) հրատարակուեցաւ բանաստեղծութիւններու ամբողջական ժողովածուն: 1939ի յոբելեանին առիթով, Խաչատուրեան առաջադրած էր Զօպանեանի Հայ միջնադարեան գրականութեան նուիրուած «Վարդենիք Հայաստանի» (“Roseraie de l’Arménie”) Ֆրանսերէն աշխատութեան Դ. Հատորը հրատարակել՝ արժանթինահայ համայնքի հովանաւորութեամբ: Սակայն, հակառակ իր ջանքերուն ու խոստումներուն, այս ծրագիրը չարդիւնաւորուեցաւ: Աւելցնենք նաեւ, որ Գարեգին արք.ի փորձերը՝ Զօպանեանը Պուէնոս Այրէս հրաւիրելու յետպատերազմեան շրջանին, նոյնպէս յաջողութիւն չունեցան:

Հրատարակուող նամակները (մէկ բացառութեամբ՝ բոլորը ձեռագիր) պահուած են Երեւանի Եղիշէ Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանի Արշակ Զօպանեանի Ֆոնտին (ԳԱԹ, ԱԶՖ) մէջ: Շատ հաւանական է, որ այլ նամակներ գոյութիւն ունեցած ըլլան, յատկապէս 1926-1940 ժամանակաշրջանին: Նոյնութեամբ կը հրատարակենք զանոնք, յարգելով լեզուական եւ ուղղագրական բոլոր իւրայատկութիւնները: Բնագիրներուն կցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններ, որքան որ մեր պայմանները կը թոյլատրեն:

¹ Տե՛ս Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ, Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրեան, *Իսթանպուլ*, 2003:

² Տե՛ս ՍՏԵՓԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Թոռուցիկ ակնարկ Մարսէլլի հայ գաղութի պատմութեան վրայ, *Երեւան*, 2005, էջ 139-151:

³ Տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՆՈՍԵԱՆ, Հարաւային կողմն աշխարհի. Հայերը Լատին Ամերիկայի մէջ սկիզբէն մինչեւ 1950, *Անթիլիաս*, 2005, էջ 153-158:

⁴ Գարեգին արք. Խաչատուրեան թեկնածու եղած է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի 1955ի ընտրութեան, ուր երկրորդ հանդիսացած է Ռուսմանիոյ Հայոց թեմի առաջնորդ Վազգէն եպ. Պալմեանէն (Վազգէն Ա.) ետք (Father Krikor Vardapet Maksoudian, *Chosen of God: The Election of the Catholicos of All Armenians From the Fourth Century to the Present*, New York, 1995, p. 137):

Ա.⁵

5 Մարտ 1926 Գատրգիւղ

Ազնուամեծար
Տիար Արշակ Զօպանեան
Բարիզ

Յարգելի Տիար Զօպանեան

Կը յուսամ թէ Ձեզ ուղարկածս «Շողակաթումներ»ը արդէն ընդունած էք⁶ :

Այս անգամ Ձեզ կը դրկեմ - եւ հետզհետէ պիտի դրկեմ - իմ Նարեկի թարգմանութեան հրատարակումը չորս պրակները⁷ : Շնորհապարտ կը թողուք զիս եթէ Դուք յանձն առնէք այս համեստ թարգմանութեան մէջ իբր յառաջաբան դրուելու համար պատրաստել ամփոփ ու նոր ուսումնասիրութիւն մը կամ տեսութիւն մը այս անգուգական երկին նիւթին արժէքի մասին⁸ :

Պարտք կ'զգամ ըսել Ձեզ թէ սոյն թարգմանութեան մէջ աշխատեմ եմ պահել Սրբազան հեղինակին ոգին ու ձեւը միանգամայն : Իրե՛ն յատուկ չափին ու կշռոյթին - մէկ խօսքով արուեստին - հետեւելու մտահոգութիւնը գուցէ իմ թարգմանութեան ոճը դարձուցեր է քիչ մը ծանր : բայց կը կարծեմ թէ այլապէս Նարեկը պիտի դադրէր Նարեկացիին ըլլալէ : Շեղում մը եղած է ի՛նչ : գլխուն համար, շեղում մը Նարեկեան չափէն, առանց սակայն մեր կողմէ բառեր աւելցնելու :

Կրնա՞մ այս աշխատութեան համար ուրիշ ծառայութիւն մ'ալ խնդրել Ձեզմէ : Կը փափաքեմ այս գործին մէջ գետեղել երկու գեղարուեստական- խորհրդանշական պատկերներ, մէկը ամբողջ գործը խորհրդանշող եւ միւսը նաւաբեկութիւն մը ցոյց տուող :

Առաջինին մէջ պէտք է երեւի Նարեկացին իր կրօնաւորի պարզուկ տարազով, գլուխը նախնական ձեւի վեղարով Առտէր

⁵ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2626:
⁶ ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ, Կրօնա-բարոյական եւ ընկերային շողակաթումներ, Կ. Պոլիս, 1925:
⁷ Նարեկ. Ողբերգութիւն Ա. Գրիգոր Նարեկացիի, աշխարհաբարի վերածեց Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնի, Կ. Պոլիս, 1926:
⁸ Զօպանեան նման յառաջաբան գրած չէ :

կղզիին վրայ, իր մտաւքանչացումի պահուն՝ երբ «կենարարի յիշատակովը» կը ճենճերի եւ Աստուածածնի տեսիլովը կը յափշտակուի, լուսեղէն ամպեր, խունկի բարդ-բարդ ծուխեր եւ[այլ]ն եւ[այլ]ն : 1893ի Վենետիկի Նարեկինը չեմ սիրած⁹ :

Միւսը Վանայ փոթորկած ծովուն մէջ ընկղմելու վրայ ջախջախուած նաւակ մը - առագաստանաւ մը - որ քիչ թէ շատ յիշեցնէ ինչ : գլխուն մէջ նկարագրուած պատկերը, եւ Նարեկայ վանքի ծովեզրին վրայ ինքը Նարեկացին (կամ Յիսուս)՝ որ «ձեռքը ծնօտին՝ արտասուաց գետ կ'իջեցնէ» :

Աւելորդ է ըսել թէ ասոնք պատրաստել պիտի տրուին միւթը ըմբռնելու ատակ արուեստագէտ-նկարչի մը եւ փիշեցները մեզ դրկուին :

Ծախքի մասին կը գրէք մեզ առաջին առիթով :

Քիշեցները գոնէ երկու ամիսէն պատրաստ պէտք է ըլլան :

Կը յուսամ թէ պիտի չուզէք մերժել իմ այս խնդրանքները, ուստի կանխելով իմ սրտագին շնորհակալութիւնները եւ սպասելով Ձեր պատասխանին՝

Սիրոյ եւ յարգանքի ողջոյններով

Մնամ աղօթարար

ԳԱՐԵԳԻՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ

Հասցէս.
Evêque Karékine
Eglise Arménienne
Galata
(Stamboul)
(Turquie)

⁹ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Ողբերգութիւն, Վենետիկ-Մ. Ղազար, 1893 :

Բ.¹⁰

14 Փետր[ուար] 1940, Պուէնոս Այրէս

Սիրելի բարեկամս՝ Պ. Ա. Զօպանեան

Այսօր ստացայ Ձեր Յ[ու]նվ[ար] 2 թուակիրը:

Ցաւակից եմ Ձեզի անկողնի մէջ մնալ հարկադրուելնուդ համար: Յարաշարժութեան հետեւանք անշարժութիւննիդ կը մաղթեմ որ ըլլայ կարճատեւ, եւ քաջառողջ դուրս ելլէք ճահիճէն: Միայն զգուշացէք գերաշխատանքէն: Տարիքը պահանջներ ունի՝ որոնց պարտինք գոհացում տալ: Ազգը պէտք ունի դեռ ձեզի. թող երկար ըլլայ Ձեր կեանքը:

Նախորդ նամակով խօսք ըրած էիք ասկից Ձեզ ուղարկուած դրամին, յայտնելով թէ ստիպուած էք գոնէ մէկ մասը գործածելու: Մենք կը պահանջեմք որ ամբողջն ալ գործածէք. ան աւելի լաւ չէ քան Ձեր կեանքը: Երբ խաղաղութիւնը գայ - եւ երանի թէ չուշանայ - «Վարդենիք»ին լոյս տալու մասին դարձեալ կը խորհուի: Խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ անոյշ ըրէք զայն: Ոչ ոք զՁեզ պիտի մեղադրէ: Ո՛ւր էր թէ աւելին կարենայինք ընել: Ամսոյս 25-ին, եթէ Ա[ստուա]ծ կամենայ, կը մեկնիմ Պրագիլ. տեսնենք բան մըն ալ հոն կրնա՞նք ընել: Կը գրեմ Ձեզի անկից:

«Անահիտ»¹² գործակալութեան խնդիրը ճապողեցաւ Տաճատի¹³ շնորհիւ: Չգիտեմ թէ իր գրածները ո՛րչափ կշիռ ունին. քիչ մը մեծաբան է: Սարաֆեանին խօսեցայ¹⁴: Խոստացաւ գտնել քանի մը բաժանորդ եւ անոնց վճարման պատասխանատու-

¹⁰ ԳԱԹ, ԱԶԾ, I բաժին, թիւ 2930:
¹¹ “La Roseraie de l’Arménie” («Վարդենիք Հայաստանի»)՝ հայ միջնադարեան գրականութեան ֆրանսերէն բազմահատորեակ: Արչակ Զօպանեան յաջողած է հրատարակել երեք հատորներ (1918, 1923 եւ 1929): Երազրած յաջորդ երեք հատորները մնացած են անտիպ: Գումարը հաւաքուած էր 1939ի յոբելեանին ընթացքին՝ Դ. հատորը հրատարակելու նպատակով:
¹² «Անահիտ»՝ Արչակ Զօպանեանի խմբագրած գրական հանդէսը, իր երկրորդ շրջանին լոյս տեսած է 1929-1940, 1946-1949 թուականներուն:
¹³ Տաճատ Գնդունի (1907-1977)՝ արժանթինահայ կուսակցական գործիչ ու հրապարակագիր:
¹⁴ Գէորգ Սարաֆեան (1911-2002)՝ արժանթինահայ հանրային գործիչ ու թարգմանիչ:

թիւնը յանձն առնել: Միայն կը խնդրէ որ, երբ բաժանորդներու ցանկն ուղարկէ, թերթերը ուղղակի բաժանորդներու հասցէին դրկուին՝ մաքսային դժուարութիւններէ զերծ մնալու համար:

Վռամշապուհ Սրբազանն ալ յուղարկեցիք¹⁵:

Ձերմ սիրով եւ կարօտով

Աղօթարար

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Գ.¹⁶

10 Օգոստ[ոս] 1946, Պուէնոս Այրէս

Շատ սիրելի բարեկամս՝ Պ. Ա. Զօպանեան

Ըսե՞մ,- անցան դնացին դառնագին օրերը եւ պիտի հնչէր ժամը ցնծութեան: Աչք ամենեցուն հային ի Պարիզ, ուր պիտի դրուի ? Հիմն արդարութեան...¹⁷ Այդ ի՛նչ կուռազանութիւն է. կատարեալ ափշրամարտ: «Տէր տեսցէ եւ այց արասցէ»: Իսկ մենք շարունակենք մեր ճամբան՝ սրտադող եւ ակնկառոյց:

Մէկ տարուան դադարէ վերջ՝ կրկին կը ձեռնարկենք մեր «Արարատ»-ի հրատարակութեան¹⁸: Յուլիս-Օգոստ[ոս] միացեալ թիւերը պատրաստ են արդէն: Ս[ե]պտ[ե]մբ[եր]-Հոկտ[եմբեր] միացեալ թիւերը պիտի նուիրուին Հայաստանեայց Մշակոյթի:

¹⁵ Փարիզի նախկին առաջնորդ Վռամշապուհ արք. Քիպարեան (1855-1940) մահացած էր 23 Յունուար 1940ին, ֆրանսական մայրաքաղաքին մէջ:
¹⁶ ԳԱԹ, ԱԶԾ, I բաժին, թիւ 2931:
¹⁷ Կ'ակնարկէ Յուլիս 29, 1946ին Փարիզի մէջ գումարուած ժողովին՝ Միացեալ Ազգերու կազմակերպութեան հիմնադիր 21 պետութիւններու ներկայացուցիչներուն մասնակցութեամբ:
¹⁸ «Արարատ» (1943-1945, 1946-1947)՝ արժանթինահայ մշակութային հանդէս: Հրատարակուած ու խմբագրուած է Գարեգին արք. Նաչատուրեանի կողմէ: 1945-1946ին շուրջ մէկ տարի հրատարակութիւնը ընդհատուած էր՝ Գարեգին արք.ի Պուէնոս Այրէսէն բացակայութեան պատճառով: Տե՛ս ՎԱՐԳԱՆ ՄԱՏԹԷՆՍԵԱՆ, «Պուէնոս Այրէսի “Արարատ” ամսագիրը», Բանբեր Երեւանի համալսարանի, 2, 1992:

Շնորհակալ պիտի ըլլամ եթէ բարի ըլլաք այդ թիւին համար յօդուած մը ուղարկել մեր միջնադարեան աշուղներու մասին¹⁹։

Յայտնեմ Ձեզի, թէ մեր երկու տարուան «Արարատ»-ներու սպաներէն բաժնին մէջ Ձեր «Վարդենիք»-էն հատուածներ դրած ենք թարգմանաբար²⁰։ Իմ նպատակս է - եթէ համաձայն գտնուիք - անոնցմէ ամբողջ հատոր մը հրատարակել սպաներէն լեզուով²¹, թէ՛ մեր սպանախօս սերունդներուն եւ թէ՛ լատին ամերիկացի ժողովուրդներուն համար, բաց ի Պրագիլէն անշուշտ, որու մասին յետոյ կը խորհինք²²։ Եթէ ասի կարելի ըլլայ, հարկաւ զուտ հասոյթը կը վերապահենք Ձեզի, պզտիկ գումար մը յատկացնելով միայն «Արարատ»-ի հիմնադրամին, որուն նպատակն է հնարաւորել այսպիսի հրատարակութիւններ։

Կը յուսամ թէ Ֆիզիքապէս առողջ էք. հոգեպէս՝ գիտեմ թէ քաջառողջ էք. մի՛շտ երիտասարդ, այնպէս չէ՞։ Պիտի տեսնուինք ի Հայաստան²³ ...

Ձեզ երբեք մոռցած չենք։ Պատերազմի օրերուն քիչ չմտահոգուեցանք նաեւ Ձեզմով, եւ ոչինչ կրցանք ընել Ձեզի։ Հիմակ բանով մը կրնա՞նք օգտակար ըլլալ արդեօք։

Կ'սպասենք անհամբերութեամբ Ձեր նամակին եւ նաեւ յօդուածին։

Ձեզի կ'ուղարկեմ իմ «Տարօնաշունչ»-էն²⁴ եւ թարգմանածս «Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան»-էն²⁵։

Կը յուսամ վերստին լոյս կը տեսնէ Ձեր «Անահիտ»-ը, զոր կարդալու հաճոյքը կ'ունենանք հարկաւ։

19 Արշակ Զօպանեանէն անտիպ որեւէ յօդուած լոյս տեսած չէ «Արարատ»ի մէջ։
20 Հատուածները լոյս տեսած են 1944-45ի թիւերուն մէջ եւ անոնց հրատարակութիւնը շարունակուած է 1946-47ին։ Թարգմանիչները եղած են նոյնինքն Գարեգին արք., Գէորգ Սարաֆեան եւ այլք։
21 Այդ հատորը լոյս տեսած չէ։
22 Կ'ակնարկէ այն իրողութեան, որ Պրագիլի լեզուն փորթուկալերէնն է։
23 Այս հանդիպումը տեղի ունեցած չէ։
24 Տարօնաշունչ, սրտագրեց Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնի, Պուէնոս Այրէս, 1945։
25 Աստուածաշունչ Նոր Կտակարան Յիսուսի Քրիստոսի, համեմատութեամբ եւ թարգմանութեամբ աշխարհաբարի վերածեց Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնի, Պուէնոս Այրէս, 1943։

Հ[րանտ] Սամուէլեան²⁶ մեր սիրելին անշուշտ հաղորդած ըլլալու է Ձեզի իմ ողջոյնները։

Սիրով եւ կարօտով
Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Մեր Դատը աղջի՞կ պիտի ծնի թէ մանչ։ Մեր ի ժամու թէ ի տարածամու պոռչտուքները արժէք մը պիտի ունենան։ Ինչո՞ւ միասնական ոյժ մը եւ կամք մը չստեղծուեցաւ. օրինակ՝ պատգամաւորութիւն մը Ամենայն Հայոց Հայրապետի²⁷ կողմէ նշանակուած՝ հաւանութեամբ Սով[ետական] Միութեան եւ Հայաստանի, որոնք այնքան հեղինակաւոր արժէք կ'ընծայեն այդ հոգեւոր իշխանութեան, իբրեւ իրաւասու ներկայացուցիչը մանաւանդ Սփիւռքի հայութեան. ապացոյց՝ երեքներուն ուղղուած հեռագիրը, անշուշտ գիտութեամբ, եթէ ոչ թելադրութեամբ պատկան իշխանութեանց։

Գ.

Դ.²⁸

24 Հ[n]կտ[ե]մբ[ե]ր 1946, Պուէնոս Այրէս

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան

Լատին Ամերիկային կ'ուզենք ծանօթացնել Նահապետ Քուչակը, «Հայ Սոխակը» իր տաղերով, թարգմանելով զանոնք սպաներէնի։ Դուք տիրական հեղինակն էք, տալու մեզի հայ լեզուով ամփոփ, այլ լեցուն ուսումնասիրութիւն մը՝ զոր մենք կը վերածենք կաստիերէնի։ Կրնա՞նք խնդրել Ձեզմէ այդպիսի աշխատանք մը. կ'սպասեմ Ձեր նպաստաւոր պատասխանին²⁹։ Հեղինա-

26 Հրանտ Սամուէլ(եան) (1890-1977)՝ Ֆրանսահայ կուսակցական գործիչ եւ խմբագիրը։ 1930ին հիմնած է Արեւելեան Գրատունը Փարիզի մէջ, որ մինչեւ այսօր գոյութիւն ունի։
27 Կ'ակնարկէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս (1945-1954) Գէորգ Զ. Զէօրէքճեանին (1868-1954)։
28 ԳԱՔ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2932։
29 Նման հատոր լոյս տեսած չէ։

կին իրաւունքը չենք անտեսեր: Եթէ թուլատրէք՝ հայերէնն ալ կը հրատարակենք իմ «Արարատ»-ի մէջ:

Ունիմ Ձեր «Հայրէններու Բուրաստանը»³⁰, “La Roseraie de l’Arménie”-ի 3 հատորները եւ “Les Trouvères Arméniens”³¹: Մնացած Ձեր բոլոր երկասիրութիւնները ուզած եմ Պ. Հրանտ Սամուէլեանէն, ինչպէս նաեւ Հանս Պէթկէի “Armenische Nachtigall”-ը³², որ շատ հետաքրքրական պէտք է ըլլայ:

Իմ առաջին նամակիս չպատասխանեցիք: Փոխա՞ծ էք Ձեր հասցէն:

Կը յուսամ քաջառողջ էք եւ կը տիրէք տարիքին՝ Ձեր հոգեկան անսպառ կորովով եւ եռանդով: Սրտագին մաղթանքս է, որ մնաք ա՛յդպէս դեռ շա՛տ երկար տարիներ՝ տալու համար մեզի նոր շարքեր թանկագին ուսումնասիրութիւններու եւ Rose-raie-ներու:

Ի՞նչ խապրիկ Հայկական Դատէն. ի՞նչ բախտ կը գուշակէ ապրիմ-մեռնիմը կամ հարցուկին համրիչը...

Սիրոյ եւ կարօտի ողջոյններով

Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ

Ե.³³

Պուէնոս Այրէս 11 Մարտ 1948

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան

Ծրարը ղրկողը Պ. Գէորգ Սարաֆեանն է եղեր. նոր ստուգեցի, վասնզի ինք օդափոխութեան համար հեռացած էր քաղա-

³⁰ Հայրէններու Բուրաստանը, համախմբեց եւ լոյս ընծայեց քննական ուսումնասիրութեամբ մը եւ ծանօթագրութիւններով Արշակ Զօպանեան, Փարիզ, 1940:

³¹ Archag Tchobanian, Les trouvères arméniennes, Paris, 1906.

³² Die armenische Nachtigall: Lieder des Nahabed Kutschak. Übersetzung von Hans Bethge, Berlin, 1924.

³³ ԳԱԹ, ԱԶՁ, I բաժին, թիւ 2935: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

քէս: Ինք կ'ըսէ, թէ ծրարին վրայ գրուած էր ուղարկողին՝ իր անունը: Ուրախ եմ, որ Ձեզ բարի-վայելում է եղած:

Պ. Սարաֆեան յայտնեց նաեւ, թէ ինք «Անահիտ»ի վերջին թիւը չէ ստացած. եւ կը փափաքէ, որ իրենինէն զատ 5 օրինակ ալ ղրկէք. ինք պիտի գտնէ այսչափ բաժանորդ:

Roseraie-ի մասին խոստումս չեմ մոռցած. առաջին փորձ մ'ըրած եմ. թելադրուեցաւ սպասել Տիկ. Մարթայի³⁴ վերադարձին՝ որ շատ չ[]ուշանար: Միլիոնատէրներուն մօտենալը tacte կը պահանջէ... Եւ ի՞նչ է միլիոն մը, որ միլիոններու վրայ կը դիզուի, եթէ ոչ՝ քանի մը կանգուննոց պատանք, երբ ան փոխանակ Roseraieներ արեւին հանելու, թառամելի վարդերու պսակներով դատարկ գլուխներ կը զարդարէ, իմաստունին յիմարներու մասին ըսածին համաձայն:

Ես ալ հիմակ զբաղած եմ Նարեկի տաղաչափեալ թարգմանութեան տպագրութեամբ³⁵. Սան Ֆրանսիսկոյի երկու բարեկամներու նուիրատուութեամբ: Նմոյշ-պրակներէն կ'ուղարկեմ Ձեզի: Գրաբար բնագիրն ալ հանդիպադրած եմ իր սեփական չափերով զայն ալ ոտանաւորի վերածելով:

Ո՞ր մնաց Ձեր ազգականը՝ Գեղամ³⁶, որուն Պուէնոս Այրէս մուտքի հրամանը պաշտօնապէս հեռագրուած է արդէն:

Օշականն ալ հասաւ նաւահանգիստ. անզգալի կորուստ մը չէր իր բաժանումը մենէ՞³⁷: Աստուած Ձեր արեւը շատցնէ պտղաբերող ջերմութեամբ:

³⁴ Մարթա Տիարպէրեան՝ արժանթինահայ բարերարուհի (մահացած է 1990ական թուականներուն), կինը՝ Յովհաննէս Տիարպէրեանի: Հայ Օգնութեան Միութեան Պուէնոս Այրէսի Հանգստեան Տունը իր անունը կը կրէ:

³⁵ Նարեկ. Մատեան ողբերգութեան Ս. Գրիգոր Նարեկացիի, գրաբար բնագրի հանդիպադրութեամբ, աշխարհաբարի վերածեց Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնի, Պուէնոս Այրէս, 1948: Վերահրատարակուած է Տելմար (Նիւ Եորք նահանգ, ԱՄՆ), 1981ին եւ Հալէպ, 2003ին:

³⁶ Գեղամ Սողոմոնեան՝ Զօպանեանի մօրաքրոջը թոռ:

³⁷ Յակոբ Օշական (1883-1948)՝ արեւմտահայ նշանաւոր վիպասան եւ քննադատ: Յանկարծամահ եղած է Հալէպ, Փետրուար 17, 1948ին: Խաչատուրեան թղթակցած է իրեն հետ (տե՛ս ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՆՍԵԱՆ, «Գարեգին արք. Խաչատուրեանի անոխայ նամակը Յակոբ Օշականին», Յաւաջ - Միտք եւ Արուեստ, Հոկտեմբեր 2004, էջ 4):

Չէ՞ք ուզեր այցելել մեզի: Ձեր կարօտն ունինք: Ընկերակցէք դաշնակահար Րաֆֆիին [sic] - հիմակ մեծցած արդէն³⁸, - որ նպատակ ունի գալ այս կողմերը: Եթէ հաւանիք, թերեւս ճանապարհածախսի համար կարգադրութիւն մը կարենանք ընել:

Ո՞ւր է մեր «հարցը»: արկածախնդրական քայլեր ո՞րքան պիտի կրնան նպաստել անոր լուծման, երբ ա՛յնքան բարդ եւ անլուծելի խնդիրներ կ'զբաղեցնեն եւ կը շուարեցնեն մեծերուն ալեկոծեալ միտքերը: նենգ ու պողպատ՝ կը գօտեմարտին: Ի՞նչ պիտի շահի՝ մէկ կամ միւսի յաղթանակէն՝ Հայկին աղեղը: երկնային ծիածան աղեղը որո՞ւ գլխին պիտի կամարակալուի: Հայու պէս սպասենք եւ յուսանք լաւագոյնին մարդկութեան համար:

Սիրով եւ կարօտով
Աղօթարար

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ

Ձ.³⁹

Անճնական

Պուէնոս Այրէս 31 Մարտ 1948

Սիրելի բարեկամս՝ Պ. Ա. Զօպանեան

Ձեր վերջին երկու նամակներն ստացայ, առաջինը՝ Գեղամի մասին, երկրորդը՝ զուարճալի եւ զայրացուցիչ, բայց գուցէ քիչ մըն ալ ողբերգական, եթէ խոշոր չէ այս բառը: Արդարեւ դառնօրէն խորհրդածելի բան մը կայ կարծես այս արարքին մէջ: Թողունք, սակայն որ այդ երիտասարդը վայելած ըլլայ Ձեզի պատկանած բարիք մը: Բարին Աստուած, այս անգամ, իմ եւ պ. Գէորգ Սարաֆեանի միջոցով (առաջին ծրարն ուղարկողը) պիտի ղրկէ նոյնանման երկու ծրարներ՝ ի վայելումն Ձեզ:

Դուք երեւի չէք ստացած իմ վերջին նամակը, որով իմացուցեր էի Ձեզ թէ ծրարն ուղարկողն է եղած Պ. Գէորգ Սարաֆեան, որուն հասցէն է Larrea 231, Buenos Aires, Argentina:

³⁸ Ինքնութիւնը մեզի անյայտ է:

³⁹ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2936: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

«Արեւմուտք»ի⁴⁰ մէջ կարդացի Ձեր մէկ գրախօսականը René Grousset-ի⁴¹ “Histoire de l’Arménie” գործի մասին⁴²: Կը խնդրեմ, եթէ պատեհութիւն ունենաք հանդիպելու պ. Հրանտ Սամուէլեանին, յանձնարարեցէք իրեն ուղարկել ինձ հատ մը այս գիրքէն եւս, ուրիշ ապսպրանքներուս հետ: Զգիտեմ ինչո՞ւ ան չպատասխանեց իմ քանի մը նամակներուս: ահա՛ ասոր համար այս նեղութիւնը կուտամ Ձեզի:

Վերջին նամակովս ես զՁեզ հրաւիրէր էի Պուէնոս Այրէս, խոստանալով ապահովել Ձեր ճանապարհածախսը՝ նաևով ըլլայ Ձեր ճամբորդութիւնը թէ օդանաւով: Ասիկա գեղեցիկ առիթ մը կ'ըլլայ լսելու ոչ-կուսակցական Զօպանեանի քանի մը շահեկան դասախօսութիւնները, ծանօթացնելու զՁեզ նաեւ արժանթիւնեան մտաւորականութեան: Դարձեալ, այս պատեհութեամբ, այստեղ կարող ենք հրատարակել Ձեր Roseraie-ի Դ. հատորը Ձեր իսկ հսկողութեամբ եւ մեր բարոյական օժանդակութեամբ: Կը փափաքիմ որ դրական պատասխանով մը ուրախացնէիք մեզ: Վստահ կրնաք ըլլալ, թէ դուք պիտի վայելէք ամենաջերմ ընդունելութիւն, բայց պիտի ըլլաք իմ հիւրը:

Սիրոյ եւ կարօտի ողջոյններով
Աղօթարար

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ

Մոռցայ ըսելու, որ մեր մէջ ըլլալով, ներկայ կ'ըլլաք նաեւ Գեղամի հարսանեկան հանդէսին:

Գ.

⁴⁰ «Արեւմուտք» (1945-1952)՝ Ֆրանսահայ շաբաթաթերթ: Խմբագիրներ՝ Լեւոն Մոզեան, Լեւոն Զորմիսեան եւ Բիւզանդ Թօփալեան:

⁴¹ Ռենէ Կրուսէ (1885-1952)՝ Ֆրանսացի պատմաբան, Ֆրանսական Ակադեմիայի անդամ:

⁴² René Grousset, Histoire de l’Arménie: des origines à 1071, Paris, 1947 (վերատպուած՝ Փարիզ, 1973ին, 1984ին եւ 1995ին): Գիրքը ձօնուած է «Առ մեծ բանաստեղծ Արշակ Զօպանեանին» եւ, ըստ Վահան Բիրքեանի վկայութեան, Զօպանեան զայն գրելու գաղափարը ներշնչած է Կրուսէին (Բիւզանդ Եղիայեան, «Արշակ Զօպանեանի գրականութիւնը», Պայքար. նոր տարւոյ քացառիկ, Պոստըն, 1952, էջ 30):

Շնորհակալութիւն Ձեր նուիրած գիրքերուն համար: Ձեզ կ'ուզարկեմ իմ Նարեկի տաղաչափեալ թարգմանութեանս հրատարակուած պրակները՝ մնացածներն ալ խոստանալով ղրկել մաս առ մաս, յետոյ ուղարկելով նաեւ ամբողջականը: Յառաջաբանը՝ յետոյ: - «Արարատ»ը դադրեցուցեր եմ ժամանակի մը համար, մինչեւ աւարտի Նարեկի հրատարակութիւնը՝⁴³:

Գ.

Է.⁴⁴

Պուէնոս Այրէս 24 Յունիս 1948

Սիրելի Պ. Ա. Չօպանեան

Չգիտեմ, թէ ի՛նչ պատասխանեմ Ձեր վերջին անթուական նամակին: Քանիցս փորձեցի տեսնել Պ. Յովհաննէս Տիարպէքիւրեանը⁴⁵, բայց չյաջողեցայ: Ի զուր չէ ըսած Քրիստոս. «Որքա՛ն դժուար է, որ հարուստը մտնէ Աստուծոյ թագաւորութեան մէջ»⁴⁶: Քծնիլ ալ չեմ սիրել, ոչ ալ ողորմութիւն խնդրել: Տոլարներով պատանք պատրաստելու տենդոտ գործունէութիւն մը կայ: Խեղճ մարդկութիւն. ո՞ւր կ'երթայ:

Թելադրանք մը: Գերմանիայէն հայեր կուգան ձրի ճամբորդութեամբ⁴⁷: Կարելի չէ՞, որ Գեղամն ալ այդ միջոցին դիմէ: Այսուհանդերձ ես եթէ պատեհութիւն ունենամ վերջապէս տեսնելու Տիարպէքիւրեանը՝ պիտի խօսիմ այս մասին:

Նարեկս վերջացաւ. մնաց կազմելը. 1-2 շաբաթէն հատ մը կ'ուղարկեմ Ձեզի: Մտադիր եմ զբաղիլ Եզնիկով եւ Շնորհալիով,

⁴³ «Արարատ»ի հրատարակութիւնը վերջնականապէս դադրեցաւ 1947ի աւարտին:

⁴⁴ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2937: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

⁴⁵ Յովհաննէս Տիարպէքիւրեան՝ արժանթինահայ գործարար: Պուէնոս Այրէսի Խրիմեան վարժարանի մանկապարտէզը իր անունը կը կրէ:

⁴⁶ Աւետարան ըստ Ղուկասու, գլ. 18, Կ. 24:

⁴⁷ Կ'ակնարկէ 1948ի սկիզբէն ԱՆՉԱԿի (Armenian National Committee to Aid Homeless Armenians) գործունէութեան՝ Գերմանիա մնացած հայ ռազմագերիները եւ գաղթականները (DP – Displaced Persons) այլեւայլ երկիրներ տեղաւորելու:

եթէ ժամանակս եւ միջոցներս ներեն: Նոր կտակարանի թարգմանութեանս առաջին տպագրուածները սպառեցան, եւ տակաւին շատ խնդրանք կայ: Վերատեսութեամբ Բ. տպագրութեան եւս հարկ պիտի ըլլայ ձեռնարկել⁴⁸: Տարիներն ալ կը վազե՛ն... երանի թէ չըլլան հեւասպառ:

Կ'սպասեմ Ձեր խոստացած երկար նամակին:

Պ. Գ[էորգ] Սարաֆեան կը գանգատի «Անահիտ» ստացած չըլլալուն համար: Գրեր էի կարծեմ Ձեզի, թէ ծրարները ղրկողն ինքն է:

Բարեկամական սիրոյ ողջունիւ

Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Ը.⁴⁹

Պուէնոս Այրէս 22 Ս[ե]պտ[ե]մբ[ե]ր 1948

Սիրելի Պ. Ա. Չօպանեան

Երէկ ստացայ Ձեր Օգոստ[ոս] 20 թուակիրը: Կը յուսամ, թէ դուք ալ ստացած էք ցարդ իմ նոր հրատարակած Նարեկը:

Կը խորհիմ, թէ Գեղամի Շթութգարտէն Բուէնոս Այրէս փոխադրուելը դժուար պիտի չըլլայ: Շաքարձեան⁵⁰ կարող է, եւ պարտի այդ յաջողցնել ձրիաբար: Գալով Տիարպէքիւրեաններու մօտ իր պաշտօն մը ունենալուն՝ որոշ բան չեմ կրնար ըսել առայժմ: Երբ առիթ ունենամ զինք տեսնելու՝ կրկին կը խօսիմ: Լաւ պիտի ըլլայ, որ Դուք ալ գրէք իրեն ուղղակի եւ Ձեր գրած ըլլալը իմացնէք ինծի: Կը յուսամ, թէ Գեղամ անգործ չի մնար: Նշանածն ալ հե՞տը պիտի գայ. լաւ է որ առանձին գայ, դժուարութիւններ չունենալու համար. յետոյ մենք միջոցներ

⁴⁸ Բ. տպագրութիւն եղած չէ: Ա. տպագրութիւնը վերատպուած է Պէյրութի մէջ, 1979ին:

⁴⁹ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2938: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

⁵⁰ Զօր. Հայկ Շէքէրձեան (1886-1966)՝ ամերիկահայ գինուորական: 1948-1952ին ծորճ Մարտիկեանի հետ զբաղած է ԱՆՉԱԿի գործերով:

ունինք զայն եւս բերել տալու: 50000 տոլարի ծախս. կ'երեւի ֆրանկ պիտի գրէիք, ապա թէ ոչ՝ այդ ի՞նչ առասպելական գումար է:

Roseraie-ի մասին, այո՛, այժմ խօսիլ Պ. Տիարպէքիրեանին՝ անժամանակ է: Տեսնենք 1949-ը ի՞նչ կը բերէ մեզի:

Սէֆէրեան եղբայրները⁵¹ կը ջանամ տեսնել եւ իր խոստումը յիշեցնել:

Ի՞նչ է Արտաւազդ Սրբազանի⁵² շուրջ ստեղծուած վիճուկը:

Ձեր Հրաշքը⁵³ ժամանակին ներկայացուած է հոս⁵⁴. բայց կ'երեւի թէ Հրաշքի հեղինակը «հրաշիւք իմն կ'ապրի»-ի մտածումով չեն անդրադարձած հեղինակի իրաւունքի վրայ: Ջանամ տեսնել այս հրաշալի մտածումն ունեցողը կամ ունեցողները եւ՝ եթէ հնար է՝ կարգադրութիւն մը ընել:

Ակնկալելով, որ օր մը կ'ունենանք հանդիպում այս հողին վրայ եւս,

Սիրալիր ողջոյններով

Աղօթարար

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Մկանց Խորհուրդը (U.N.) սկսաւ⁵⁵: Պիտի երկնէ լեռն ահագին, եւ պիտի ծնի մուկը չնչի՞ն...: Սեղանին վրայ պիտի ելլէ՞ բազ-

⁵¹ Արտաշէս եւ Կոպեռնիկ Սէֆէրեան՝ նախկին ռումանհայ, 1948ին Արժան-թին հաստատուած գործարարներ: Զօպանեան հաւանաբար ծանօթացած էր անոնց (կամ անոնցմէ մէկուն) 1932ին Պուքրէշ տուած այցելութեան ընթացքին: Պուկնոս Այրէսի Խրիմեան վարժարանին նախակրթարանի բաժինը ներկայիս Արտաշէս Սէֆէրեանի անունը կը կրէ:

⁵² Արտաւազդ արք. Սիւրմէեան (1889-1951) 1946-1951ին Եւրոպայի Հայրապետական Պատուիրակն էր:

⁵³ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Հրաշքը, Պէյրութ, 1952: Թատերախաղը գրուած էր 1924ին ու բեմադրուած՝ 1940ական թուականներուն: Տե՛ս ԿԱՐԼԵՆ ԴԱԼ-ԼԱՔԵԱՆ, Արշակ Զօպանեան. կեանքը եւ գործը, Երեւան, 1987, էջ 411-413:

⁵⁴ Ձենք կրցած ճշդել թատերախաղին բեմադրութեան թուականն ու պարագաները, սակայն դատելով յաջորդ նամակի ակնարկութենէն, ենթադրելի է, որ ձեռնարկը վայելած է Հ.Բ.Ը.Մ.ի հովանաւորութիւնը:

⁵⁵ Հաւանաբար կ'ակնարկէ ՄԱԿի Ընդհանուր Ժողովին, որ կը գումարուի իւրաքանչիւր տարուան Սեպտեմբերին:

մաչարչար դատը հայկական: Ո՞վ պիտի ներկայանայ իբրեւ պահանջատէր, ներկայ Հայաստանը, Սովետական Միութիւնը, թէ՞ Թրքահայը՝ ցրուած ամէն կողմ: Ի՞նչ մեղք, որ իրերահասկացողութեան մը չենք կարող գալ: Մինչեւ ե՞րբ այս բաժանումը եւ շուարումը...

Թ.⁵⁶

Պուկնոս Այրէս, 2 Նոյեմբեր 1948

Անճնական

Սիրելի Պ. Արշակ Զօպանեան

Պարիս.

Կը պատասխանեմ Ձեր Հ[ո]կտ[ե]մբ[եր] 19 թուակիրին՝ գոր ստացայ երէկ:

Գեղամին համար մտահոգ մի ըլլաք: Կը յուսամ, թէ անգործ չի մնար, երբ կուգայ հոս: Տ[ի]կ[ի]ն Տիարպէքիրեան, որ Պ. Յովհաննէսի կիսն է, ծանօթ իր բարեսրտութեամբ եւ զոհողասէր ոգիով, այս ապահովիչ յոյսը ներշնչեց ինձ տեսակցութեան մը առիթով: Տիարպէքիրեաններ երկու եղբայրներ են, Յովհաննէս եւ Սարգիս, որ կը վարեն իրենց գործը: Այժմ մեծը՝ Պ. Յովհաննէս հոս է, միւսը կը ճամբորդէ ամէն կողմ: Եթէ ուզէք գրել՝ գրեցէք առաջինին,՝ որուն հասցէն է՝ Señor Juan Diarbekirian, Moreno 1199, Buenos Aires, Argentina:

Ես կաղանդին հաւանաբար հոս չըլլամ. եթէ կրնայ՝ Գեղամ թրանզիտով թող գայ Պրազիլ, Սան Փաւլօ, ուր ես պիտի գտնուիմ նորաչէն եկեղեցիին օժման համար⁵⁷: Յետոյ կ'աչխատինք, որ ընկերանայ ինձ իմ վերադարձիս: Իսկ եթէ ոչ, այստեղ հարկ եղած կարգադրութիւնը մեկնելէս առաջ կը ջանամ ընել: Գրեցէք այս մասին ինձ շուտով: Ես մտադիր եմ մեկնիլ Դեկտեմբերի վերջերը:

⁵⁶ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2939: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, մեքենագիր:

⁵⁷ Սան Փաւլօ Ս. Գէորգ եկեղեցին շինուած էր 1937ին ու քանդուած՝ 1943ին, քաղաքի բարեգարգման ծրագրի մը հետեւանքով: Նոր չէնք չի նուած ու օծուած է 1948ին, նոյն բարերարի՝ Ռզաւլլահ Ժողովի նուիրատուութեամբ:

Նարեկի տպագրութեան ծախքը մասամբ հոգացուած է ոչ թէ տեղւոյ մեծահարուստներէն, որոնցմէ բան չեմ մուրար, այլ հեռաւոր բարեկամներէ՝ Գալիֆոռնիայէն: Եւ այդ եղած է հետեւեալ պարագաներուն տակ: Մայրը այն պատուական եւ վաղամեռիկ երիտասարդին՝ որուն յիշատակին նուիրած եմ Նարեկի աշխարհաբար թարգմանութիւնը, ուղարկած էր ինձ 300 տոլար, անով իսկ շուրջառ մը շինել տալու խնդրանքով ի յիշատակ իր գաւկին՝ որ իմ խիստ մտերիմ բարեկամս էր⁵⁸: Գրեցի իրեն, թէ կ'ուզէի ես այդ գումարով եւ ողբացեալի մնայուն յիշատակին համար Նարեկը հրատարակել: Ոչ միայն հաւանեցաւ, այլ ապա 400 տոլար եւս ուղարկեց ինձ, որուն վրայ աւելցուց 300 տոլար ալ հանգուցեալին եղբայրը, եւ 500 տոլար՝ Պ. Ճորճ Մարտիկեան⁵⁹: Այսպէս 1500 տոլարով սկսանք հրատարակութեան՝ զոր կարողացանք գլուխ հանել: Այս գումարներով տպագրութեան ծախքը հանեցի, անոնց վրայ աւելցնելով սակաւ վաճառումներէ գոյացած գումարներն ալ: - Այժմ կը պատրաստեմ Եզնիկը, որուն «Եղծ Աղանդոց»ը թարգմանած եւ հրատարակած եմ արդէն իմ «Արարատ»[ի] մէջ⁶⁰: Մտադիր եմ զայն եւս առանձին գրքով հրատարակել «Նարեկ»ի ձեւով, եթէ այս վերջինիս վաճառումէն գոյանայ գոհացուցիչ գումար մը:

Լաւ պիտի ըլլար, խորհեր էք, որ Ձեր ուսումնասիրութիւնը ամբողջութեամբ արտատպուած ըլլար իմ ձեռնարկիս մէջ⁶¹: Բայց Օշականինը ես չեմ դրած որպէս ուսումնասիրութիւն, այլ վերլուծում ու խորհրդածութիւն մէկ գլխի միայն, եւ բովանդակութեամբ, թէեւ «մառախլապատ», բայց նոյն ատեն «չահեկան», ինչպէս կը գրէք⁶²: - Ճիշտ չէք գտներ իմ դիտողութիւնը Նարե-

58 Չարլզ (կարապետ) Ճանիկեան՝ Սան Ֆրանսիսկո բնակող փաստաբան:
 59 Ճորճ Մարտիկեան (1903-1977)՝ ամերիկահայ նշանաւոր ճաշարանատէր եւ հանրային գործիչ:
 60 Գրեգին արք. Խաչատուրեան Եզնիկէն հատուած մը աշխարհաբարի վերածած ու հրատարակած էր «Արարատ»ի մէջ 1944ին:
 61 Կ'ակնարկէ Արշակ Զօպանեանի «Գրիգոր Նարեկացի» ուսումնասիրութեան, որ յաջորդական երկու թիւերով լոյս տեսած է իր խմբագրած «Ծաղիկ» հանդէսին մէջ, 1895ին, եւ վերահրատարակուած՝ «Դէմքեր»ու Ա. հատորին մէջ (Փարիզ, 1924): Տե՛ս Նարեկ, 1948, էջ ԻԷ-Լ:
 62 Կ'ակնարկէ Յակոբ Օշականի «Աղաչեմ զանփոփոխելի...» ուսումնասիրութեան, որ յաջորդական երեք թիւերով լոյս տեսած է «Միոն» ամսագրին մէջ,

կացիի ասիականութեան մասին: Նարեկացիի աղօթքներուն մէջ կան, ստուգիլ, «արեւելեան ահաւոր վեհապետի մը ոտքը փռուած աղբրսագրի ձեւ» առնող տողեր: Բայց միստիկ այդ տողերուն հետ խառն է այն ոգին՝ որ քրիստոնէական-անապատական կեանքինն է եղած. եւ ունի յաճախ խիզախ շեշտ մը՝ ոտքի փռուած աղբրսագրի մը տպաւորութիւնը ջնջող: Ես պիտի չուզէի Նարեկացիին մէջ տեսնել Արեւելքի ստրկական ու քծնող ոգին՝ որ հայեցի չէ իսկապէս: Նարեկացին միստիկ մըն է, բայց ոչ յոռետես գիծերով: Վստահ եմ, թէ դուք եւս համաձայն չէք Եղիշէ վարդապետի տեսութեան՝ մեր աննման քերթողի միստիկականութեան վերաբերմամբ⁶³: - Խնդրեմ, ուղղեցէք, ի մէջ այլոց, ԻԶ էջին մէջ անուշադրութեամբ եղած սխալ մը, եւ Մարկոս անունն Աբեղեանի՝ ըրէք Մանուկ⁶⁴:

«Անահիտ»ի մասին խօսեցայ Պ. Սարաֆեանին: Այժմ Արժանթինէն դուրս դրամ հանել գրեթէ անկարելի է: Զգիտեմ, թէ Սամուէլեան Հրանտի հետ կրնա՞ք կարգադրութիւն մ'ընել, անկէ զանձելով ի հաշիւ իմ իրեն ուղարկած գիրքերու փոխարժէքին: Այդ պարագային ես այստեղ Պ. Սարաֆեանէն կը գանձեմ: Իսկ եթէ այդ ըլլայ անկարելի, կը փորձենք Հիւս. Ամերիկայի ճամբով բան մ'ընել:

Ձեր «Հրաչքը» կ'երեւի հրաչքի մը պէտք ունի՝ Ձեր պահանջին գոհացում տալու համար: Պիտի փորձեմ այդ հրաչքը գործել տալ Բարեգործականի⁶⁵ ներկայ վարչութեան՝ որ իր անուանական գոյութիւնը միայն կը քաշկուտէ: Այս տեղի թերթերու գնահատական կամ քննադատական չափանիշներուն չէ կարելի կշիռ տալ:

Սէֆէրեանները չեմ տեսած դեռ. երբ տեսնեմ կը խօսիմ:

Արդարեւ, յոյժ, յոյժ ցաւալի է, «ազգային դատին շուրջ բոլոր հայ հոսանքներուն կամ կազմակերպութիւններուն չմիանալը»: Եւ աղիտաբեր միանգամայն: Մեծերուն դիրքն ալ մեր

1941-1942ին, եւ վերահրատարակուած՝ «Երբ հիները կը կարդանք» հատորին մէջ (Պէյրութ, 1983, էջ 9-40): Տե՛ս Նարեկ, 1948, էջ ԼԷ-ԼԸ եւ 294-302:
 63 Հաւանաբար կ'ակնարկէ հետեւեալ հատորին. Եղիշէ վարդապետ, Նարեկը հայ գրականութեան մէջ, Երուսաղէմ, 1947:
 64 Մանուկ Աբեղեան (1865-1944)՝ խորհրդահայ հեղինակաւոր բանասէր:
 65 Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Պուէնոս Այրէսի մասնաճիւղը հիմնուած է 1911ին եւ ցարդ կը գործէ:

դատին համար աննպաստ: Բայց դժբախտաբար մեր խօսքերը, կոչերը արձագանգ չեն գտներ մեր իրերատեսաց հոսանքներուն մէջ, եւ մեր թղթէ շերեփներն ալ անտարբեր կը թողուն հիւլէական ռումբերով իրարու սպառնացող մեծերը: Ինչ արժէք ունի թուրքին դէմ մաքառիլը, երբ զայն պաշտպանողները նկատի ունին միայն լուրջ վտանգի դէմ գտնուող իրենց սեփական շահերը: Եւ եթէ, Աստուած մի՛ արասցէ, ռումբը պայթի, ո՞ւր պիտի մնայ մեր դատը. եւ երկրի ո՞ր մասը, առաջին անգամ, պիտի կրէ անոր ասւառը հետեւանքը: Եւ չի՞ կրնար պատահիլ, որ թուրքը նոր պաշտպան մ՛ալ ունենայ իր իսկ շահուն համար: Ամենէն բարձր գաղափարաբանութիւններն անգամ գերծ չեն դժբախտաբար դիւանագիտական նահանջներ եւ դիմափոխութիւններ ընելու փորձերէն ու փորձութիւններէն: Մեր դատը պիտի դիմանա՞յ այս բոլորին, այն ալ մեր ներկայի մոլորեալ եւ դատապարտելի դիրքաւորումներով ու գործելակերպերով: Կողմերը – կուսակցութիւնները – որոնց կը խառնուին նաեւ բոլոր կազմակերպութիւնները աւելի կամ պակաս չափով, իրենց այս իրերամերժ, ինքնահաւան եւ ինքնակեդրոն ոգիով, իրենց «Հայրենասէր» դաւաճանութեամբն ընդդէմ հայրենիքի իսկական գաղափարին, տեղ չեն կրնար հասցնել մեզ: Մէկ խօսքով խաւարի մէջ կը խարխափենք: Եւ այդ խաւարը համատարած է դժբախտաբար: Ե՞րբ եւ ո՞ւսկից պիտի գայ զայն փարատող լոյսը, գոնէ մենք չգիտենք:

Մտերմական են այս յոռետես տողերը. գուցէ եւ անարդարանալի. եւ մաղթելի է, որ չարդարանան անոնք: Բախտին անիւր մեր գիտցածին կամ տեսածին պէս չի շարժիր: Ուստի չըլլանք յուսակտուր եւ շարունակենք մեր ճամբան՝ Յովնանի ազդարարող քարոզութիւններով: Գուցէ Նինուէ գղջայ ու փրկուի՞:

Կը տեսնէք, որ ես ալ շատ երկարեցի:

Եւ քիչ մնաց պիտի մոռնայի վերջին մասը, Ձեր «վերջին խնդրանքը»:

Պ. Գարրիի - Գարեգինի⁶⁷ - Պուէնոս Այրէսի մուտքի համար կը յուսամ թէ արտօնութիւն ձեռք բերենք. թէեւ Արժան-

⁶⁶ Կ'ակնարկէ Յովնանի մարգարէութիւններուն Նինուէի դէմ, որոնց հետեւանքով քաղաքին բնակիչները զղջում յայտնեցին իրենց մեղքերուն համար ու արժանացան Աստուծոյ ներումին (տե՛ս Հին Կտակարան, Մարգարէութիւն Յովնանի, գլուխ 1-4):

⁶⁷ Անձին ինքնութիւնը յայտնի չէ:

թին առաջնութիւն կու տայ անոնց՝ որոնք գործաւորներ են կամ արհեստաւոր եւ կրնան օգտակար ըլլալ երկրի տնտեսութիւնը բարձրացնելու գործին: Կը փորձենք եւ արդիւնքը Ձեզ կը հաղորդենք:

Սիրոյ եւ կարօտի ողջոյններով

Աղօթարար

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Արտաւագդ Արքեպ[իսկոպոս] գրեր [էր] ինձ թէ Վեհ[ափառ] Հայրապետի ստիպողական մէկ հեռագրին վրայ կը մեկնի էջմիածին. եւ թէ պատճառի մասին որեւէ բան չի գիտեր⁶⁸: Տա՛յ Աստուած, որ բարի ըլլայ իր երթուղարձը:

Ժ.⁶⁹

Պուէնոս Այրէս 30 Յունուար 1949

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան,

Ձեր ազգականը՝ Գեղամ դեռ չերեւցաւ. ե՞րբ պիտի մեկնի:

Ձերեւցաւ նաեւ Ձեր բարեկամը՝ Պ. Սէֆէրեան: Արդեօք նախազգացումով մը, որ պիտի յիշեցնեմ իրեն Ձեզի ըրած խոստումը: Ես ծանօթի մը միջոցով յայտնեցի իրեն իմ փափաքը՝ տեսակցութիւն մ'ունենալու իր հետ. երեսը ծածկեց: Առանց իմ հրաւէրիս ալ, արդեօք գոնէ քաղաքավարական պարտականութիւն մը նկատելու չէ՞ր այցելելու օրուան Կաթ[ողիկոսական] Պատուիրակին:

⁶⁸ Արտաւագդ արք. Սիւրմէան պիտի մեկնէր էջմիածին՝ Հոկտեմբեր 20, 1948ին: Ըստ Հայ Եկեղեցւոյ Գործերու Խորհուրդի 1948ի հաշուետուութեան, ան «դաշնակամէտ ուղղութիւն» ունէր եւ «հաշուի առնելով Եւրոպական թեմում ստեղծուած վիճակը եւ Սիւրմէանի նմանատիպ բացատրութիւնները, Կաթողիկոսը որոշեց պատշաճ պատրուակով նրան էջմիածին կանչել գեկոյցի, որից յետոյ վճռել յետագայում Սիւրմէանին Եւրոպական թեմում թողնելու հարցը» (Բեհբուզեան, Վաւերագրեր, էջ 467-468):

⁶⁹ ԳԱԹ, ԱԶՖ, I բաժին, թիւ 2941: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

Այսպէս են Մամոնայի երկրպագուները, երբ մանաւանդ այդ աստուածը շատ շուայօրէն կը վարձատրէ այդ ապաբարոյացուցիչ երկրպագութիւնը: Կը դիզե՛ն ու կը դիզեն, չոր ու ցամաք, գաղափարազուրկ կեանք մը ապրելով: ոչ մէկ հետաքրքրութիւն բարենպաստակ ձեռնարկներու: Քիչ չունինք այստեղ Սէֆէրեաններ, որոնք ոչ միայն Ձեր «Վարդենիք»-ի Դ. հատորը, այլ Ձեր բոլոր երկասիրութիւնները կարող են հրատարակել: բայց ի՛նչ կ'արժէ նիւթական կարողութիւնը, եթէ կը պակսի հոգեկան հարստութիւնը: Շուայանք՝ պերճանքի եւ հաճոյքի համար (մէջն ըլլալով թղթախաղը): իսկ կրօնանք՝ բարի համբաւ շինող գործերու համար:

Ձեն լսեր խղճի ձայնը (Աստուծոյ ձայնը), որ կ'ըսէ. «Ա՛ն-միտ, յայսմ գիշերի զոգիդ ի քէն ի բաց պահանջիցեն, իսկ զոր պատրաստեցերն՝ ո՛ւմ լինիցի»⁷⁰ .- հողին եւ ցեցերուն: - Եւ քիչ մնաց այդ պահանջը պիտի ըլլար մեր մեծահարուստներէն մէկուն, որ հանդերձ ընտանեօք ինքնաշարժի արկած ունեցաւ եւ մազապուրծ ազատեցաւ: Դեռ ապաքինման շրջանին մէջ է ի Մոնթէվիտէօ, Ուրուկուայի մայրաքաղաքը: Պ. Յովհաննէս Տիարպէքիրեանն է այդ անձը: Երբ բոլորովին ապաքինի, ժամանակն է որ յիշեցնեմ իրեն աւետարանի այս առակը: Պիտի լսէ՞. տեսնենք:

Արտաւազդ Արքեպ[իսկոպոս] գրած էր ինծի, թէ «վաղը էջմիածին կը մեկնիմ»: Այդ՝ Հոկտեմբերի վերջերն էր: Դեկտեմբերի թերթերուն մէջ կը կարդամ թէ Ֆրանսա է: Գնաց ու վերադարձա՞ւ, թէ չգնաց: Եթէ վերջինն է շիտակ, ինչո՞ւ չգնաց. եթէ առաջինն է, ինչո՞ւ վերադարձը չձանուցուեցաւ: Ինչո՞ւ կանչուեցաւ. ի՞նչ յանձնարարութիւններով եկաւ: Կ'ակնկալէի որ գրէր ինծի: Շնորհակալ կ'ըլլամ, եթէ կարենաք լուսաբանութիւններ տալ ինձ այս մասին՝:

Սիրալիւր ողջոյններով

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍ.

⁷⁰ Աւետարան ըստ Ղուկասու, 12:20:

⁷¹ Սիւրմէանի մեկնումը յետաձգուած էր վիզայի ձեւակերպման պատճառով (Բեհրուզեան, Վաւերագրեր, էջ 468):

ԺԱ.⁷²

Սան Պաւլօ 21 Մարտ 1949

Սիրելի Պ. Արշակ Զօպանեան

Այսօր ստացայ Ձեր Փետր[ուար] 6 թուակիրը այստեղ՝ ուր կը մնամ մինչեւ Ապրիլ 28:

Գեղամէն ալ նամակ ստացայ. ան կ'ուզէ գալ Պուէնոս Այրէս անպատճառ: Թերեւս Ձեր մտածումը աւելի ճիշդ է: Չգիտեմ, թէ ներկայ կացութեան մէջ ի՞նչ շափով պիտի կրնայ օգտակար ըլլալ իրեն Տիարպէքիրեան տունը: Տիարպէքիրեան եղբայրներէն Յովհաննէսը հոս է, ոչ թէ Սարգիսը. եւ լաւ է, որ Դուք անոր ուղղուած նամակին մէջ անուն չէք դրած: Պ. Յովհաննէսը, Մոնթէվիտէոյի մէջ, ինքնաշարժի բաւական լուրջ արկած մ'ունեցաւ իր կնոջ եւ աղջկան հետ. բայց հիմակ արդէն ապաքինած է: Երբ վերադառնամ Պուէնոս Այրէս, առիթ կ'ունենամ տեսնելու զինք եւ խօսելու Գեղամի մասին: Կը զարմանամ, որ Մարտիկեան եւ Շէքէրճեան բան մը չեն կրցեր ընել:

Պ. Սէֆէրեանին երեսը տեսած չունիմ. կարծեմ ան Մամոնային զատ ուրիշ բան չի ճանչնար: Եթէ երեւաց՝ կը խօսիմ:

Դուք գիտէք, թէ ազգը որքան կարիքներ ունի: Ամէն կողմէ պահանջներ կան - էջմիածինէն, Անթիլիսասէն, Երուսաղէմէն եւ[այլ]ն եւ[այլ]ն. ոչ մէկուն ցարդ կարողացած ենք գոհացում տալ: քսակները ամուր կապուած են. զանոնք քակող հրաշագործ ոյժ մը չունիմ դժբախտաբար: Քարացած սրտեր, կարկամած ձեռքեր: Պատրուակներ,- ո՛րքան շատ: Թովմա Արծրունիի պատմութեան մէջ կը կարդանք. «այր արծաթասէր սրով գելուլ զպարանոցն լաւագոյն համարի, քան [եթէ] դանգ մի տուժել յարծաթոյն: Եւ եթէ զարեգակն տեսանիցէ արձակելով զճառագայթսն ի ինամս տիեզերաց ըստ հրամանի ինամողին Աստուծոյ՝ ընդդէմ նորա ասէ. ընդէ՞ր փոխանակ լուսոյդ ինձ ոսկի ոչ բղխես. եւ եթէ աղբիւր ակնավճիտ տեսանիցէ՝ ասէ. չեմ ծարաւի, եւ ոչ երբեք արբից ի քէն ջուր. մատո՛ ինձ արծաթ»⁷³: Հին բարք, նոր բարք,- այդ արծաթասիրութիւնը՝ որով կը մոլին մեր մեծա-

⁷² ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2943: Գրուած է «կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

⁷³ Թովմայի վարդապետի Արծրունւոյ Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, լոյս էած Ք[երովբէ] Պատկանեան, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 291:

Արաբախօս պատուական հայ մըն էր, սերունդով սասունցի: Ամսոյս վերջը, եթէ Աստուած կամենայ, պիտի վերադառնամ Պուէնոս Այրէս:

Ուրախ եմ ըսելու, որ 300.000 Ֆրանքը շատ դիւրութեամբ ձեռք պիտի բերուի: Դիմում ըրած եմ 12 հոգիներու միայն, որոնք սիրով կը բերեն իրենց մասնակցութիւնը: Յարդ վեց անձերէ 5500 արժանթիւնեան փեսօ եղած է արդէն:

Դուք կրնաք անմիջապէս գործի ձեռնարկել: Դրամը ձեզի ղրկելու միջոցն ալ պիտի գտնենք:

Պ. Գէորգ Սարաֆեանը, որու մասին գրած էի Ձեզի, պրոֆէսորը չէ. այս վերջինը կը գտնուի Գալիֆոռնիա եւ համալսարանի մը ուսուցիչն է⁷⁸: Իսկ մեր Սարաֆեանը երիտասարդ վաճառական մըն է եւ գրասէր: 1000 փեսոյով իր մասնակցութիւնը բերաւ: Յետոյ մասնակցողներուն ցանկը պիտի ուղարկեմ Ձեզի, որպէսզի շնորհակալութեան երկտող մը կամ գիրքէն օրինակ մը ղրկէք իրենց:

Սիրալիր ողջոյններով
Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

ԺԵ.⁷⁹

Պուէնոս Այրէս 7 Յուլիս 1949

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան,

Ուրախ եմ իմացնելու Ձեզի, թէ մօտ օրէն մէկը պիտի գայ յանձնել Ձեզի 300.000 Ֆր[անք]: Անմիջապէս որ ստանաք՝ տեղեկացուցէք ինձ:

Նուիրատուներու անուանացանկը կ'ուղարկեմ Ձեզ շուտով, որպէսզի երկտողով մը ստացած ըլլալը անմիջապէս յայտնէք իւրաքանչիւրին: Տասնեակ մը անուններ միայն պիտի ըլլան:

⁷⁸ Գէորգ Ա. Սարաֆեան (1889-1975)՝ ամերիկահայ մանկավարժ: Երկար տարիներ եղած է Գալիֆոռնիոյ Լա Վերն գոլէճի դասախօս:
⁷⁹ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2950: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

Կը յուսամ թէ իսկոյն կը ձեռնարկէք տպագրութեան:

Ձեր ազգականը Պ. Գեղամ տեսայ Սան Պաւլոյի մէջ, ուր եկած էր ուրիշ հայերու հետ Գերմանիայն: Թելադրեցի իրեն մնալ հոն, մինչեւ Պ. Յ[ովհաննէս] Տիարպէքիրեան կը վերադառնայ Պուէնոս Այրէս: Հաւանաբար ամսոյս վերջերը կ'ունենանք Պ. Տիարպէքիրեանը մեր մէջ եւ շուտով կը կարգադրենք Գեղամին խնդիրն ալ:

Սիրալիր ողջոյններով
Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

ԺԶ.⁸⁰

5 Օգոստ[ոս] 1949, Պուէնոս Այրէս

Սիրելի բարեկամս՝ Պ. Ա. Զօպանեան

Ձեզի գրած էի, մօտաւորապէս 4 շաբաթ առաջ, թէ այդտեղ Ձեզի պիտի յանձնուի 300.000 Ֆր[անք]՝ Ձեր ոտանաւորներու հաւաքածոյին հրատարակութեան համար: Յարդ չյանձնուեցա՞ւ այդ գումարը Ձեզի:

Նուիրատուներու ցանկը տակաւին չլրացաւ, որպէսզի կարողանայի ուղարկել զայն Ձեզի:

Խնդրեմ, շուտով իմացուցէք ինձ, թէ ստացա՞ծ էք վերոյիշեալ գումարը եւ ձեռնարկա՞ծ էք տպագրութեան:

Սիրալիր ողջոյններով
Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

⁸⁰ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2951: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

ԺԷ.⁸¹

Պուլեմոս Այրէս 11 Օգոստ[ոս] 1949

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան,

Երէկ ստացայ Ձեր Յ[ուլի]ւ[րի]ս 12 թուակիրը: Լսեցի թէ Յ[ուլի]ւ[րի]ս 16-ին ալ Դուք ստացեր էք դրամը եւ թերեւս տպագրութեան եւս ձեռնարկած:

Այս գործին համար նամակով դիմում ըրած էի երկոտասնեակ մը անձերու, որոնցմէ հետեւեալները պատասխանեցին իրենց սիրայօժար մասնակցութեամբ.-

Տիարպէթիրեան եղբարք 2000 փեսօ

Պաքրճեան ընտանիք 1000 “

Պ. Գէորգ Չննոզեան⁸² 1000

Պ. Գէորգ Սարաֆեան 1000

Ոմն 1000

Կարապետ (Չարլս) [Ճանիկեան] մատենաշարի ֆոնտէն 700

Պ. Արմէն Պէրկամալի⁸³ 500

Պ. Արթուրօ Սարգիսեան 500

Խէկարեան-Հայրապետեան ընկ[երութիւն] 500

Հիւսեան-Միսաքեան ընկ[երութիւն] 250

Պ. Լեւոն Թօփարեան 200

Փոքրիկն Անահիտ Յ. Ստեփանեան 200

Համագումար 8850 “ = 300.000 ֆր[անք]

⁸¹ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2952: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

⁸² Գէորգ Չննոզեան՝ արժանթինահայ գործարար: Իր անունը կը կրէ Պուլեմոս Այրէսի Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ Կրթական Հաստատութեան երկրորդական վարժարանը:

⁸³ Արմէն Պէրկամալի (1889-1972)՝ արժանթինահայ գործարար, Պուլեմոս Այրէսի Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Հոգաբարձութեան ատենապետ (1935-1942 եւ 1951-1968):

Կը խորհիմ որ պատշաճ է որ իմ միջոցով Ձեր կողմէ մէկ-մէկ երկտող գրուի վերոյիշեալ անձերուն, բաց ի «Ոմն» է եւ Կ.Չ. մատենաշարի ֆոնտէն:

Գրեցէք ինծի, թէ ո՛րչափ ծախք կը նախատեսուի Rose-raie-ի Դ. հատորի տպագրութեան համար:

Սեպտեմբերի վերջերս մտադիր եմ անցնիլ դարձեալ Պրագիլ, ուր պիտի մնամ 2 1/2 ամիսի չափ: Կը տեսնեմ Գեղամը եւ կը ջանամ վերջնական կարգադրութիւն մընել, քանի որ Պ. Յ[ովհաննէս] Տիարպէթիրեան ալ խոստացեր է Ձեզի: Տէր եւ Տի-կին շատ համակրութեամբ խօսեցան ինծի Ձեր մասին: Ուրախ եմ ասոր համար: Կը յուսամ թէ Ձեր առողջութիւնն ալ լաւ է. Պաստէօրի Հիմնարկութեան հրաշագործ նոր շիճուկը կը մաղթեմ որ Ձեզ ալ վերադարձնէ փախչող երիտասարդութիւնը...: Կ'սպասեմ Ձեր խոստացած երկար նամակին, որքան ալ ժամանակը կարճ եղած ըլլայ: Պիտի ուզէի ունենալ Նարեկացիի մասին Ձեր վերջին բանախօսութիւնը: Ո՞ւր մնաց «Անահիտ»-ը⁸⁴: Սիրալիր ողջոյններով

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

ԺԸ.⁸⁵

Պուլեմոս Այրէս 23 Օգոստ[ոս] 1949

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան,

Ձեր Յուլիս 3 թուակիրը Օգոստ[ոս] 19-ին ստացայ եւ սպասեցի նոր նամակի, յուսալով որ ցարդ 300.000 ֆրանքն ստացած ըլլալնիդ կ'իմացնէք ինձ:

Այդ գումարը ասկից ուղարկողը, աւելի ճիշդ՝ այդտեղ Ձեզ յանձնել յանձնարարողը յայտնեց ինձ թէ Դուք ստացած էք ար-

⁸⁴ «Անահիտ»ի վերջին թիւը Յունուար-Յունիս 1949 թուականով լոյս տեսած է: 1949ի երկրորդ թիւը եւ 1950ի առաջին թիւը լոյս պիտի տեսնէին Յունիս 1950ին (Արշակ Զօպանեան, Նամականի, Երեւան, 1980, էջ 336), սակայն այս ծրագիրը չիրականացաւ:

⁸⁵ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2954: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

դէն զայն եւ ստացագիրն ալ ուղարկած էք. ինչո՞ւ, ուրեմն, մեզի չէք գրեր:

Ես Ձեզ ուղարկած էի մասնակցողներուն ցանկը, խնդրելով որ անոնց երկտողով մը շնորհակալութիւն յայտնէք, բաց ի «Ոմն»-էն եւ «Կարապետ (Չարլս) Ճանիկեան Մատենաշար»-էն: Պ. Գէորգ Սարաֆեան, ուրիշներու նման, բարեացակամօրէն մասնակցող մը եղած է միայն:

Գեղամի մասին դեռ խօսելու առիթ չունեցայ Պ. Յ[ովհաննէս] Տիարպէքիրեանի հետ: Կը յուսամ թէ չի նեղուիր Սան Պաւլոյի մէջ: Քիչ մ'ալ համբերութիւն:

Մի' մոռնաք իմացնել ինձ, թէ ո՞րքան ծախք կը նախատեսուի Roseraie-ի Դ. Հատորի տպագրութեան համար:

Սիրալիր ողջոյններով

Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Կը խնդրեմ պատասխանել օդանաւով:

ԺԹ.⁸⁶

18 Ս[ե]պտ[եմբեր] 1949, Պուէնոս Այրէս

Սիրելի Պ. Ա. Չօպանեան

Վերջապէս երէկ հասաւ ստացագիրերը ծրարող Ձեր Օգոստ[ոս] 22 թուակիրը:

Ստացագիրները շուտով կը յանձնուին իրենց տէրերուն:

Կը յուսամ թէ Վիէնը կազդուրեց Ձեզ: Լսեցի թէ դարձեալ սկսեր էք գործադրել Քրիստոսի անէժքը՝ ծուխին անխոնարհելի ծուխը միացնելով. եւ գուցէ ասոր համար ալ պէտք ունեցեր էք այդ փոքրիկ քաղաքի հանգստարար օդին:

Հաւանաբար Նոյեմբերի վերջերը երթամ Սան Պաւլօ: Մտադիր եմ Ձեր Roseraie-ի Դ. Հատորի տպագրութեան համար խօսիլ Պ. Վահրամ Քէօթէնէճեանի, որ տեղոյն մեծահարուստնե-

⁸⁶ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2955: Գրուած է սովորական թուղթի վրայ, ձեռագիր:

րէն մին, կարելի է ըսել՝ առաջինն է. չեմ սխալիր եթէ ըսեմ, թէ միլիոնատէր մըն է⁸⁷: Ուստի ասոր համար առ այժմ ուրիշ տեղ դիմելու պէտք չիկայ:

Գուցէ մենք ալ Ձեր 60-ամեայ (գրական կեանքի) յորելեանը տօնենք, այս անգամ Սան Պաւլոյի մէջ:

Սիրալիր ողջոյններով

Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Ի.⁸⁸

Պուէնոս Այրէս 10 Նոյեմբեր 1949

Սիրելի Պ. Ա. Չօպանեան

Բաւական տեսնէ ի վեր Ձեզմէ գիր ստացած չեմ: Ի՞նչ կ'ընէք. տպագրութիւնը Ձեր գրքին՝ առաջ կ'երթա՞յ. խոստացեր էիք պրակ առ պրակ ուղարկել ինձ. կը յուսամ արգելք մը չունեցաք⁸⁹:

Գեղամի մասին դեռ վերջնական կարգադրութիւն մը չկրցանք ընել. Պ. Յ[ովհաննէս] Տիարպէքիրեանի երեսը տակաւին չէնք-չնորհք տեսած չունիմ. յաճախ կը բացակայի քաղաքէս: Գեղամ Սան Պաւլօ է եւ կ'աշխատի՝ ապրուստը ապահովելով: Չեմ ուզեր որ տեղէն շարժի՝ մինչեւ որոշ կարգադրութիւն մը կարենանք ընել իր մասին⁹⁰:

⁸⁷ Վահրամ Քէօթէնէճեան՝ պրագիլահայ գործարար: Իր նուիրատուութեամբ շինուած է Սան Փաւլոյի Օզասկօ արուարձանի Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին: Հնարաւոր է, որ Գարեգին արք. որոշած ըլլար անոր դիմել, նկատի ունենալով, որ Չօպանեանի նման, ան եւս ակնցիի շառաւիղ էր (Եզնիկ քհնյ. Վարդանեան, Պրագիլիոյ հայ գաղութը, Պուէնոս Այրէս, 1948, էջ 397):

⁸⁸ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2956: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

⁸⁹ Մարտ 14, 1950ին, Չօպանեան Արտաւազդ արք. Սիւրմէանին կը գրէր, ակնարկելով բանաստեղծութիւններու այդ հատորին, որ «տպագրութիւնը արդէն երեք քառորդով աւարտած է, եւ կը յուսամ որ երեք շաբ[ա]թէն հատորը լոյս կը տեսնէ» (Չօպանեան, Նամակամի, էջ 336):

⁹⁰ Գ. Սողոմոնեան Պուէնոս Այրէս փոխադրուած չէ:

Լսեցիք անշուշտ Աճառեանի⁹¹, Ղափանցեանի⁹² եւ այլոց գլուխը եկածները: Գիտութեան, գրականութեան եւ արուեստին մէջ ալ բռնութիւն կամ բռնապետութիւն⁹³:

Իսկ հաղորդակցութեան արագութիւնը Սփիւռքի եւ Մայր Հայրենիքի մէջ մրցանիչը կոտորած է արդէն. 1949 Յ[ու]նվ[ար] 1-ի հայրապետական կոնդակը կը հասնի 8-9 ամիսէն...⁹⁴ Արդէն նամակ ալ գրեթէ չենք ստանար: Տարիէն աւելի է 5 գրամեքենաներ ուղարկած ենք Վեհին, Պ. Հ[այկ] Գավուզեանի⁹⁵ միջոցով: ցարդ որ եւ է պատասխան չենք ստացած ո՛չ Պ. Գավուզեան, ո՛չ էս, հակառակ նամակով ու հեռագրով քանիցս հարցուցած ըլլալնուս⁹⁶: Անտանելի բան մը կայ այս բոլորին մէջ. չգիտենք ի՛նչպէս բացատրել այս սիրտ մաշող երեւոյթը⁹⁷:

⁹¹ Հրաչեայ Աճառեան (1876-1953)՝ հայ նշանաւոր լեզուաբան եւ բանասէր:

⁹² Գրիգոր Ղափանցեան (1887-1956)՝ խորհրդահայ ծանօթ լեզուաբան եւ բանասէր:

⁹³ 1949ի կէսերուն, ի հետեւանս Նիկողայոս Մառի լեզուաբանական տեսութիւններուն որդեգրումին, հնդեւրոպական լեզուաբանութիւնը «քաղքենիական» համարուեցաւ, ու անոր ներկայացուցիչները՝ Աճառեան, Ղափանցեան եւ այլք, շնորհագրկուեցան: Շուրջ տարի մը ետք, Ստալինի կողմէ հրատարակուած յօդուածի մը հետեւանքով, «մատականութեան» չափազանցութիւնները մասամբ սրբազրուեցան եւ շնորհագրուել լեզուաբանները աստիճանաբար վերականգնեցին իրենց դիրքերը:

⁹⁴ Տե՛ս ՍԱՆԻՐՕ ԲԵՀՐՈՒԴԵԱՆ (խմբ.), Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան, գիրք 2, Գէորգ 2. Ձորէքչեան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (1938-1955 թթ.), Երեւան, 1999, էջ 481-483:

⁹⁵ Հայկ Գաւուզեան՝ ամերիկահայ հանրային գործիչ ու բարերար: 1940ական թուականներուն Հ.Բ.Ը.Մ.ի փոխնախագահն էր:

⁹⁶ 1946ին Գարեգին արք. Խաչատուրեան խոստացած էր էջմիածնի կոյրերու հաստատութեան ուղարկել երկու յատուկ գրամեքենայ (տե՛ս ԲԵՀՐՈՒԴԵԱՆ, Վաւերագրեր, էջ 329): Ըստ երեւոյթին, ուղարկուած գրամեքենաներուն թիւը դարձած է հինգ, սակայն, այդ առաքումին յետագայ ճակատագիրը մեզի յայտնի չէ:

⁹⁷ Նոյեմբեր 1950 թուակիր ու Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին յղած գեկուցագրին առաջին նախադասութեան մէջ, Գարեգին արք. կը գրէր. «Նախ կը համարձակիմ արձանագրել մեր մեծ վիշտը՝ գրեթէ կտրուած ըլլալով անհրաժեշտօրէն ակնկալելի եւ բաղձալի հաղորդակցութենէ Մայր Աթոռի հետ, քանի որ մեր գրութիւնները կը մնան անպատասխանի եւ կ'ստանանք միայն պարբերաբար կամ պատահաբար հեռագրեր՝ որոնք կը բերեն մեզի Ս. Մննդեան եւ Ս. Զատիկի սովորական շնորհաւորութիւններ ու մաղթանք-

Կ'սպասեմ Ձեր նամակներուն:
Սիրալիր ողջոյններով
Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

ԻԱ.⁹⁸
Պուէնոս Այրես 29 Յունիս 1950

Սիրելի Պ. Արշակ Զօպանեան

Ամսոյս 26-ին ստացայ Ձեր Յ[ու]նվ[ի]ս 21 թ[ուակիր] նամակը եւ երէկ՝ Մայիս 18 թուակիրը 20 օրինակ Ձեր «Բանաստեղծութիւններ»-ով⁹⁹: Նուիրատուններուն կը տրուի մէկ-մէկ օրինակ, մէջն ըլլալով նաեւ իմս, ընդամէնը 10 օրինակով: “Dedicace”-ովը կը պակսէր: Մնացեալ տասը կը բաժնենք անոնց՝ որոնք պիտի ուզեն մասնակցիլ 60.000 Ֆրանքի հանգանակութեան՝ որուն պիտի ձեռնարկեմ:

Յոբելեանի համար առ այժմ բան մը չեմ կրնար ըսել, վասնզի ստիպուած ենք կարգ մը ձեռնարկներ ընել տեղույս պէտքերուն եւ Երուսաղէմի աղէտեալներուն համար¹⁰⁰, զանց ընել հարկադրուելով այլ դիմումներ: Շա՛տ անպաստ ժամանակի մը մէջ կ'ապրինք: Կայ նաեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Յոբելեանի խնդիրը, որուն համար կ'սպասենք Կիլիկիոյ Հայրապետին¹⁰¹ հրահանգին:

Երբ 60.000-ը հանգանակուի՝ կ'ուղարկեմ Ձեզ անմիջապէս:

ներ եւ մերթ ալ յանձնարարութիւններ» (ԲԵՀՐՈՒԴԵԱՆ, Վաւերագրեր, էջ 599):

⁹⁸ ԳԱԹ, ԱԶՑ, I բաժին, թիւ 2958: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

⁹⁹ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Բանաստեղծութիւններ, Փարիզ, 1949:

¹⁰⁰ Կ'ակնարկէ 1947-48ի արաբ-իսրայէլեան պատերազմին հետեւանքով ծանր կացութեան մատնուած սաղիմահայ համայնքին:

¹⁰¹ 1945-1952ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը Գարեգին Ա. Յովսէփեանցն էր (1867-1952):

Զգիտեմ թէ Նարեկի թարգմանութեան մասին բան մը գրեցի՞ք Զեր խոստումին համաձայն¹⁰² :

Այժմ զբաղած եմ «Եզնիկ»-ով, զոր մտադրած եմ հրատարակել Նարեկիս ձեռով յառաջիկայ 1951 տարի, Վարդանանց նահատակութեան 1500-ամեակին առիթով, եթէ Աստուած կամենայ¹⁰³ :

Corea-ն կը մտահոգէ աշխարհը, մասնաւորապէս մեզ¹⁰⁴ ...

Ի՞նչ ձայն կը հնչէ մեր Մայր Հայրենիքէն եւ Մայր Աթոռէն...

Սիրալիր ողջոյններով
Զերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

ԻՔ.¹⁰⁵

Պուէնոս Այրէս, 22 Օգոստ[ոս] 1950

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան

Գորտոպա էի, երբ ստացայ Զեր Յուլիս 9 եւ 19 զոյգ նամակները:

Կը յուսամ ցարդ ստացած կ'ըլլաք 60.000 Ֆրանքը՝ զոր Զեզ ուղարկած է Պ. Սարգիս Տիարպէքիրեան Նիւ-Եորքէն, իմ խնդրանքին համաձայն:

Պիտի ջանամ ընել միշտ իմ կարելին՝ բարոյական օժանդակութիւն մ'ընելու իմ կողմէ Զեր ձեռագիրներու հրատարակու-

¹⁰² Զօպանեան անդրադարձած չէ «Նարեկ»ի 1948ի հրատարակութեան:

¹⁰³ Եզնիկայ վարդապետի Կողբացոյ Եղծ Աղանդոց, աշխարհաբարի վերածեց Գարեգին եպիսկոպոս Տրապիզոնի, Պուէնոս Այրէս, 1951: Հրատարակութիւնը լոյս տեսած է երբ Գարեգին արք. արդէն մեկնած էր Պուէնոս Այրէսէն, ինչ որ կրնայ բացատրել վրիպակներու եւ աղաւաղումներու առատութիւնը (Հմմտ. ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՄԻՆԱՍԵԱՆ, «Եզնիկ Կողբացու երկի հրատարակութիւնների պատմութիւնից», Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, նոր շրջան, Բ.-Գ. տարի, 1981-1982, էջ 53):

¹⁰⁴ Գորէայի պատերազմը (1950-1953) սկսած էր Յունիս 25, 1950ին:

¹⁰⁵ ԳԱՔ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2960: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

թեան համար: Փափաքս է որ Roseraie-ի Դ. հատորին տպագրութեան ծախքը ապահովուի այստեղ:

Գալով յորելեանին, նկատի պիտի ունենամ այդ եւս. բայց համբերել հարկ է: Պատճառը գրած եմ Զեզ:

Ղրկեցէք ինձ Զեր հրատարակելի գործերու ցանկը, նշանակելով՝ եթէ կարելի է՝ իւրաքանչիւրին տպագրական նախատեսելի ծախքը:

Նարեկի գրախօսականի համար հիմնուած էր Զեր մէկ առաջադրութեան վրայ. այնպէս որ աւելորդ է այդ մասին այլեւս անդրադառնալ: Գուցէ չէր ալ արժեք: Հ. Ն[երսէս] Ակինեան¹⁰⁶ բան մը գրած է «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի 1949 Յունուար-Մարտ միացեալ թիւին մէջ՝ զոր նոր ստացայ¹⁰⁷: Ես շատ կը սիրեմ քննադատական լսել իմ ո եւ է գործի մասին. բայց կը ցաւիմ որ իր քննադատական դիտողութիւններուն մէջ հիմնական ու շահեկան բան մը չգտայ: Պատասխանեցի իրեն անձնական նամակով մը: Հ. Ակինեան շատ կը սիրէ ենթադրութիւններով եւ երեւակայութիւններով նոր բաներ ըսել եւ տեղափոխութիւններ ընել, օգտագործելով իր բազմաձևտութիւնը: Խեղճ Եղիշէն եւ Խորենացին ինչե՛ր քաջեցին իր ձեռքէն, մինչեւ լեզու հանեց Երեւանի գրիչները¹⁰⁸:

Եզնիկի վրայ կ'աշխատիմ առձեռն աղբիւրներէս օգտուելով: Զգիտեմ թէ Եղիշէի թարգմանութիւնն ալ ընել պիտի արժէ՞:

Անշուշտ կ'իմացնէք ինձ 60.000-ի ստացումը՝ առ ի միատուութիւն:

Սիրալիր ողջոյններով
Զերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

¹⁰⁶ Հ. Ներսէս Ակինեան (1883-1963)՝ բանասէր, Վիեննայի Միթիթարեան Միաբանութեան անդամ:

¹⁰⁷ Հ. Ներսէս Ակինեան, «Գարեգին եպ. Տրապիզոնի՝ Նարեկ Մատեան Ողբերգութեան Ս. Գրիգոր Նարեկացիի, թարգմանութիւն աշխարհաբարի», Հանդէս Ամսօրեայ, Յունուար-Մարտ 1949, էջ 118-121:

¹⁰⁸ Նկատի ունի Հ. Ակինեանի հետեւեալ գործերը. «Եղիշէ վարդապետ եւ իւր Պատմութիւնն Հայոց Պատերազմի» (Ա. հատոր՝ Վիեննա, 1932. Բ. հատոր՝ Վիեննա, 1936. Գ. հատորը լոյս տեսած է 1960ին) եւ «Մատենագրական հետազոտութիւններ» (Գ. հատոր, Վիեննա, 1930): Վերջինս կը պարունակէ «Լեւոնդ Երեց եւ Մովսէս Խորենացի» ուսումնասիրութիւնը:

Զիթունիին¹⁰⁹ ցափռուողը [sic] չկարդացի՞ք բոլոր թերթերուն մէջ: Եկեղեցին ազգայնացնե՛լ: որպէս թէ ան, իր ընդհանրական նկարագրին հետ, հայկական դրոշմն ալ ունեցած չըլլար: Պիտի չմոռնար որ եկեղեցին, ամէն բանէ առաջ, քրիստոնէական] հաստատութիւն մըն է նաեւ:

ԻԳ.¹¹⁰

Պուէնոս Այրէս, 1 Ս[ե]պտ[ե]մբ[ե]ր 1950

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան,

Թերեւս կարդացիք «Պայքար»-ի Յ[ու]ն[ի]ս 28-ի թիւին մէջ Յակոբ Գուլումճեանի¹¹¹ ստորագրած «Խորհրդածութիւններ գրքի մը եւ յոբելեանի մը շուրջ» յօդուածը: Հոն «տխուր իրողութիւն» կ'որակուի այն հանգանակութիւնը՝ որ կատարուեցաւ ոչ շատ աւելի քան տասնեակ մը ազգայիններու մէջ՝ հնարաւորելու համար Զեր բանաստեղծութեանց ամբողջական հատորով մը հրատարակութիւնը: Զգիտեմ թէ ասոր մէջ ի՞նչ «տխուր» եւ «ողբերգական» բան կայ: Մենք այս քայլն առինք, ոչ թէ շնորհի մ'ըրած ըլլալու համար Զեզ, այլ պարտականութիւն կատարած ըլլալու մտածումով հանդէպ մշակութային մեծ վաստակաւորի մը: Կրնայիք նոյն իսկ չիշատակել իմ անունը, քանի որ ըրի՛ այդ պարտականութեան կատարեալ գիտակցութեամբ¹¹²: Դուք իրաւատէր մէջիք իմ աչքին եւ մենք պարտատէր: Գուլումճեան

¹⁰⁹ Տիգրան Զիթունի (1880-1961)՝ արեւմտահայ բանասէր եւ բանահաւաք:
¹¹⁰ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2961: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:
¹¹¹ Յակոբ Գուլումճեան (1903-1961)՝ ամերիկահայ գրագէտ եւ հանրային գործիչ:
¹¹² Զօպանեան կատարած էր հետեւեալ ակնարկութիւնը: «Այսօր կը հրատարակեմ իմ բանաստեղծութեանցս լիակատար ժողովածուն շնորհիւ այն ինքնաբեր աջակցութեան, զոր Հարաւային Ամերիկայի Հայոց Կաթողիկոսական Պատուիրակ եւ Առաջնորդ վաստակաւոր բանասէր Գարեգին Արքեպիսկոպոս Խաչատուրեան Արժանթիւնի հայ գաղութին մէջ հանգանակութիւն մը բանալով ինձի պարգեւեց» (ԶՊԱՆԵԱՆ, Բանաստեղծութիւններ, էջ 6):

կ'երեւի անկարող է՝ երեւոյթը այս տեսակէտէն դիտելու եւ ըստ այնմ դատելու¹¹³:

Հապա իր հակասութիւնը: Վերջն ալ ելեր կոչ կ'ընէ, «խոնարհ յաւակնութեամբ»?, սիւնակ մը բանալ «Պայքար»-ի մէջ՝ «Արշակ Զօպանեանի երկերու հրատարակութեան Փօնտ»-ին համար: Մի՞թէ այս ալ հանգանակութեան տարբեր բան է: մանաւանդ որ այս սիւնակին մէջ անուններ ալ պիտի յիշուին, մինչդեռ մեր հանգանակութեան մասնակցողներու անունները չիշուեցան եւ անոնք այդ պահանջն ալ չունեցան: Երանի՛ թէ, ինչպէս ըսի, իմ անունս ալ զանց ըրած ըլլայիք: Գուլումճեան չանդրադարձա՞ւ, որ, ըստ իր սխալ դատողութեան, այս ալ «տխուր» եւ «ողբերգական» իրողութիւն մը պիտի ըլլայ:

Ըսե՞նք, բանաստեղծի դատողութիւն, եւ անցնինք, շարունակելով ընել մեր կարելին առանց սիւնակ բանալու, աւելի մեծ չափով կատարելու մեր պարտականութիւնը:

Միւս կողմէ, ուրախ կ'ըլլամ, եթէ այդ սիւնակը բացուի եւ արդիւնաւորուի¹¹⁴:

Կը յուսամ ցարդ ստացած ըլլալու էք 60.000 Ֆր[անք]ը:
 Սիրալիր ողջոյններով
 Զերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐԳԵՊՍԿ.

Ստացած եմ Զեր Օգոստոս] 7 թ[ուակիր]ը Վիէնէն¹¹⁵:

¹¹³ Տե՛ս Զօպանեանի Սեպտեմբեր 27, 1950ի նամակը «Պայքար»ի խմբագիր Հրաչ Երուանդին, ուր ակնարկութիւն կայ Գարեգին արք.ի այս նամակին (ԶՊԱՆԵԱՆ, նամակագիր, էջ 349-350):
¹¹⁴ Սիւնակը բացուած չէ:
¹¹⁵ Յուլիս-Օգոստոս 1950ին Զօպանեան արձակուրդի էր Ֆրանսական Վիէն քաղաքը (ԶՊԱՆԵԱՆ, նամակագիր, էջ 345):

ԻԳ.¹¹⁶

Պուէնոս Այրէս, 22 Ս[ե]պտ[ե]մբ[ե]ր 1950

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան

Կը պատասխանեմ Ձեր Օգոստ[ոս] 30 թուակիրին՝ զոր ստացայ այսօր:

Չիթունիի ցափռտուքներու մասին ալ ակելորդ է խօսիլ:

Հ. Ն[երսէս] Ակինեանի քննադատած կէտերը Նարեկի իմ թարգմանութեանս մէջ՝ կը ցաւիմ, կամ ուրախ եմ ըսելու, թէ հիմնաւոր չեն: Ես պատասխանեցի իրեն անձնական նամակով: Ձեր դիտողութիւնն ալ շիտակ չեմ գտներ. Նարեկացին սիրական չափ մ'ունի, 5-ը, որ ինքնաբերաբար կողգայ իր գրչին տակ յաճախ: Ուշադիր ընթերցում մը պիտի հաստատէ իմ տեսածը: Նոյնը ըրած եմ ես ալ, առանց իմաստը զոհելու այս ձեւին: Իր կշռոյթի ներդաշնակութիւնը այս չափին մէջ է առաւելապէս¹¹⁷: Հարկաւ չեմ յաւակնիր, թէ իմ թարգմանութիւնը անթերի է. բայց կը խորհիմ, թէ ըրած եմ ինչ որ կարող եմ ընել՝ գրաբարին ձեւն ու ոգին պահելու:

Եզնիկին վրայ կ'աշխատիմ:

Նպատակ ունէի Եղիշէն ալ թարգմանելու եւ հրատարակելու. բայց լսեցի թէ ուրիշ մը (չեմ յիշեր՝ ո՛վ) կատարած է արդէն այդ թարգմանութիւնը¹¹⁸:

Ձեր Roseraie-ի Դ. հատորի հրատարակման համար ջանք պիտի չինայեմ: Սէվէրեանը¹¹⁹ տեսնելու առիթ չունեցայ դեռ: Ինքն ու իր նմանները նիւթով միայն կլանուած են, շիրիմներ չինելու համար լոկ, գրական յուշարձանները չեն հետաքրքրեր զիրենք: Բայց յուսահատ չեմ, այս մէկն ալ պիտի յաջողցնեմ Աստուծոմով: Յոբելեանի մասին ալ կը խորհինք. հիմակ ուրիշ բե-

¹¹⁶ ԳԱԹ, ԱԶՖ, I բաժին, թիւ 2963: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

¹¹⁷ «Նարեկ»ը տաղաչափեալ թարգմանելու հարցին մասին, տե՛ս ԳՐԻԳՈՐ ՊԸԼՏԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացի լեզուի սահմաններուն մէջ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1985, էջ 121-122:

¹¹⁸ Թերեւս կ'ակնարկէ Յովհաննէս Մովսիսեանի արեւմտահայերէն թարգմանութեան (Նդիշէ, Նիւ Եորք, 1952. վերատպուած՝ 1975ին):

¹¹⁹ Կ'ակնարկէ Սէֆէրեան եղբայրներէն մէկուն:

ուեր ունինք տանելիք հարկադրաբար: Ես ալ կը փափաքիմ, որ այստեղ եւս Ձեր յորելեանը կատարենք Ձեր ներկայութեամբ:

Սիրալիր ողջոյններով

Ձերդ

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Երիտասարդ մը¹²⁰, այստեղ, որ սպաներէնի թարգմանելով հրատարակեց Բաֆֆիի «Նաչագողները»¹²¹, եւ սինեմայի վերածելու համար թարգմանած է նաեւ Շիրվանզատէի «Արտիստը»¹²², - կը փափաքի նաեւ սինեմայի համար ազատ թարգմանել Ձեր «Թուղթին փառքը»¹²³, տեղական պայմաններուն համաձայնեցնելով զայն որոշ փոփոխութիւններով: - Կը հաւանի՞ք:

Գ.Ա.

ԻԵ.¹²⁴

Պուէնոս Այրէս, 19 Հ[ն]կտ[ե]մբ[ե]ր 1950

Սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան

Ստացայ Ձեր 65ամեայ գրական գործունէութեան յորելեանին առիթով արտասանուած ճառերը բովանդակող գրքոյկը¹²⁵: Հաճոյքով կարդացի մանաւանդ Ռոնէ կրուսէի խանդավառ խօսքերը՝ որոնցմով նա վարպետօրէն եւ լրջօրէն խտացուցեր է Ձեր

¹²⁰ Կ'ակնարկէ արժանիքահայ թարգմանիչ Պերճ Աճէմեանին (1928-2005):

¹²¹ Raffi, *Las memorias del hurtacruz*, traducción de Berg Agemian, Buenos Aires, Editorial Claridad, 1949.

¹²² Շիրվ.Ա.ՆԱԳԵ, Արտիստը, Թիֆլիս, 1903: Պ. Աճէմեանի թարգմանութիւնը լոյս տեսած չէ, իսկ շարժանկարի վերածելու ծրագիրն ալ իրագործուած չէ:

¹²³ ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ, Թուղթի փառք, Կ. Պոլիս, 1892: Թարգմանութիւնը լոյս տեսած չէ, ոչ ալ շարժանկարային տարբերակին մասին տեղեկութիւններ ունինք:

¹²⁴ ԳԱԹ, ԱԶՖ, I բաժին, թիւ 2964: Գրուած է «Կաթողիկոսական Պատուիրակութիւն Հարաւային Ամերիկահայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

¹²⁵ Յորելեան հայ մեծամուն բաճաստեղծ Արշակ Զօպանեանի 65-ամեայ գրական գործունէութեան, Փարիզ, 1950:

արժանիքները յայտնաբերող բազմակողմանի գործունէութիւնը: Ձեր լաւագոյն դիւցացումը (apothéose). կը ներէք որ չըսի՝ աստուածացումը:

Ես ալ, յառաջիկայ տարուան համար պատրաստած եմ հետեւեալ ծրագիրը.-

Յոբելիական Հանդէսներ

Ա.- Վարդանանց Պատերազմի 1500ամեակին առիթով

Բ.- Արշակ Զօպանեանի 65ամեայ գրական եւ հասարակական գործունէութեան առիթով:

Գրական-Գեղարուեստական Հանդէսներ

Գ.- Հայ Մշակոյթի Տօնին առիթով

Դ.- Կոմիտաս Վարդապետի յիշատակին

Պիտի ունենանք հետեւեալ հրատարակութիւնները.-

1.- Եզնիկի հրատարակութիւնը՝ գրաբար-աշխարհաբար՝ ներածականով:

2.- Սիրարբի [sic] Տէր Ներսէսեանի “Armenia and the Byzantine Empire”-ի¹²⁶ սպաներէն թարգմանութիւնը¹²⁷:

3.- Բացառիկ թիւ «Արարատ»-ի՝ Վարդանանց 1500ամեակին առիթով

4.- ” ” ” Զօպանեանի յոբելեանին առիթով

5.- ” ” ” Հայ Մշակոյթի Տօնին առիթով՝ ի յիշատակ Կոմիտաս Վարդապետի¹²⁸

¹²⁶Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire*, Cambridge (Massachusetts), 1945.

¹²⁷Լուիզ Գոլյումճեանի թարգմանութիւնը հրատարակուած էր «Արարատ» հանդէսին մէջ 1946-1947ին, սակայն առանձին գիրքով տպագրութիւնը իրականացած չէ:

¹²⁸«Արարատ»ի բացառիկ թիւերը լոյս տեսած չեն՝ Գարեգին արք.ի երկրէն մեկնումին պատճառով:

Այս հանդէսները պիտի կազմակերպուին չորս քաղաքներու մէջ. 1) Պուլէնոս Այրէս, 2) Գոբտովա (Արժանիքին), 3) Մոնթէվիտէօ (Ուրուկուայ), 4) Սան Փալլօ (Պրագիլ):

Ձեր յոբելեանի նուիրուած հանդէսին եւ «Արարատ»-ի բացառիկ թիւին արդիւնքը պիտի յատկացուի Ձեր գործերու հրատարակութեան:- Բայց «Արարատ»-ի այս թիւին համար Ձեզմէ կը պահանջեմ գրութիւն մը (նոր)՝ միջնադարեան մեր աշուղներու մասին: Այս անգամ Ձեր օձիքը չեմ թողուր: Այս բացառիկին մէջ պիտի տեսնուին նաեւ սպաներէն թարգմանութիւններ Ձեր Roseraie-ներէն: Թարգմանաբար (գուցէ ե՛լ հայերէն, ե՛ւ սպաներէն) պիտի տամ նաեւ Ռ. Կրուսէի ճառը¹²⁹:

Այս բոլորը պիտի ընենք, անշուշտ, եթէ Աստուած կամենայ, եւ վստահ եմ թէ բարին Աստուած պիտի կամենայ:

Ո՛րքան ուրախ եւ բարեբախտ պիտի ըլլայինք, եթէ զՁեզ ալ այդ առիթով ունենայինք մեր մէջ:

Սիրալիր ողջոյններով

Ձերդ՝

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

ԻԶ.¹³⁰

Խսթանպուլ, 5 Յունուար 1952

Սիրելի բարեկամս՝ Պ. Ա. Զօպանեան
Բարիկ

Երկար ատենէ ի վեր նամակ չեմ ստացած Ձեզմէ: Երէկ Պ. Արա Ակիւնեան¹³¹ հանդիպած էր ինձ. խօսեցանք նաեւ Ձեր մասին: Գիտեմ թէ Ձեր գրիչը չունի դադար: Մի՛շտ շարժուն եւ

¹²⁹1951ի յոբելեանին առիթով լոյս տեսաւ գրքոյկ մը՝ սպաներէն եւ հայերէն բովանդակութեամբ (Jubileo de los 65 años de actividad literaria del gran poeta armenio Archag Tchobanian, Buenos Aires, 1951), ուր հրատարակուած է Ռընէ Կրուսէի ճառը՝ հայերէն եւ սպաներէն:

¹³⁰ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2966: Գրուած է «Պատրիարքարան Հայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

¹³¹Արա Ակիւնեան (1908-1976) պոլսահայ գրագէտ:

արթուն: Կը բաւականանա՞ք, եթէ ամանորի եւ Ս. Մնունդի առիթով մաղթեմ ի սրտէ, որ ա՛յդպէս մնայ այն դեռ երկար տարիներ՝ պայծառ արեւով:

Հարկաւ գրած են Ձեզ Պուէնոս Այրէսէն, թէ մտադիր են Ձեր 65ամեակը տօնել եւ ապահովել Ձեր Roseraie-ներուն 4-րդ հատորի տպագրութեան ծախքը: Կը յուսամ թէ եւ կը մաղթեմ որ յաջողին, ինչ որ Ձեզ չափ զիս ալ պիտի ուրախացնէ՝¹³²:

Հոս, գէթ առայժմ, ի վիճակի չենք, դժբախտաբար[,] այս ուղղութեամբ աշխատանք տանելու: Շա՛տ ընելիքներ ունինք, եւ կարեւոր:

Կ'սպասեմ Ձեր նամակներուն:

Սիրով եւ կարօտով

Ձերդ աղօթարար

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

Իէ.¹³³

Իսթանպուլ, 25 Յունուար 1952

Սիրելի բարեկամ՝ Պ. Ա. Զօպանեան

Բարիդ

Ստացած եմ Ձեր նախ Յունուար 19 թ[ուականի] եւ ապա 16 [թուականի] նամակները՝¹³⁴:

Պիտի ջանանք այստեղ եւս բան մ'ընել Ձեր հրատարակութեանց համար: Եթէ կարենաք, պիտի ուզենք Նահապետ Քուչա-

¹³² 1951ին Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Գարեգին Ա.ին ուղղուած նամակին մէջ, Զօպանեան դիտել տուած էր, թէ «Գարեգին Խաչատուրեան Սրբազանն է որ որոշած էր Պ. Այրէսի յօրեւանին տօնախմբութիւնը եւ հանգանակութիւնը: Ինք գնաց Պոլիս, բայց իր բարեկամները գործադրեցին իր որոշումը: Պիտի ցանկամ այդ գումարով հրատարակել Roseraie d'Arménie-ի չորրորդ հատորը, որուն ձեռագիրը գրեթէ ամբողջապէս պատրաստ է» (20-ՊԱՆԵԱՆ, Նամակագիր, էջ 364): Սակայն, այս գաղափարը չիրականացաւ:

¹³³ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2967: Գրուած է «Պատրիարքարան Հայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

¹³⁴ Յունուար 16, 1952ի նամակը տե՛ս 20ՊԱՆԵԱՆ, Նամակագիր, էջ 366-368:

կի տպագրութեան ամբողջ ծախքը սակից հայթայթել¹³⁵: Այն ատեն պէտք պիտի ըլլա՞յ “Presse Universitaire”-ի¹³⁶ հրատարակութեանց շարքին մէջ անցունել այս գործը: Մեր փափաքն է որ անոր նիւթական հասոյթէն Դուք օգտուիք: Իսկ եթէ այդ կարգադրութեամբ գործին առաւելագոյն չափով սպառում մը կ'ապահովուի,- տարբեր բան:

Կեդրոնականը մեր սրտին մօտ հաստատութիւն մըն է¹³⁷: Մի՛ մոռնաք, սակայն, որ ամէն ժամանակ ի՛ր պահանջներն ու պայմաններն ունի: Կարելիին կը ձգտինք, երազներու թեւերով չենք թռչիր: Ունինք մեր Դպրեվանքի Սկիւտարի մէջ վերահաստատման ծրագիրը. վստահ ենք, թէ մեր ժողովրդավար կառավարութիւնը պիտի տայ մեզի ամէն դիւրութիւն՝ կարենալ գործադրելու համար մեր այդ կենսական ծրագիրը՝¹³⁸:

Կը յուսամ մօտ օրէն դարձեալ գրել Ձեզի: - Լաւ կ'ըլլայ, որ Ձեր Ֆրանս[երէն] թարգմանութիւններէն - հայ մշակոյթի վերաբերեալ - մէկ-մէկ օրինակ նուիրէք՝ մեր միջոցով Անգարայի թիւրք Մշակութային Միութեան, որ մեզ կը տրամադրէ միշտ իր հրատարակութիւնները:

Սիրալիր ողջոյններով աղօթարար

ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ.

ԻԸ.¹³⁹

Իսթանպուլ, 13 Օգոստ[ոս] 1952

Ազն[իւ] եւ սիրելի Պ. Ա. Զօպանեան

¹³⁵ Նահապետ Քուչակի անունով մեզի հասած հայրէններուն Զօպանեանի Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը անտիպ մնացած է:

¹³⁶ Կ'ակնարկէ Presses Universitaires de France-ին՝ Փարիզի Համալսարանի հրատարակչատան:

¹³⁷ Պոլսոյ Կեդրոնական ազգային վարժարանը հիմնուած է 1886ին: Զօպանեան անկէ շրջանաւարտ եղած էր 1891ին:

¹³⁸ Պոլսոյ Ս. Խաչ Դպրեվանքը Գարեգին արք. Խաչատուրեանի նախաձեռնութեամբ բացուած է 1953ին եւ ընծայականի բաժինը պահած է մինչեւ 1970ական թուականներուն սկիզբները: Կը շարունակէ իր գոյութիւնը որպէս երկրորդական վարժարան մինչեւ օրս:

¹³⁹ ԳԱԹ, ԱԶՅ, I բաժին, թիւ 2968: Գրուած է «Պատրիարքարան Հայոց»ի նամակաթուղթի վրայ, ձեռագիր:

Ձեր նամակներուն չկարողացայ պատասխանել ժամանակին. ներողամիտ եղէք: Ձեր տպագրական գործերուն համար ալ նիւթական օժանդակութիւն մը կարելի չեղաւ ապահովել Ձեր հայրենակիցներէն¹⁴⁰. պաղ վերաբերում գտանք անոնց կողմէ, հակառակ որ նիւթական կարողութեան տէր մարդիկ ալ կան անոնց մէջ:

Գիտէք թէ մենք ալ չափազանց կլանուած ենք զանազան աշխատութիւններով: Ունինք Դպրեվանքի վերահաստատման կարեւոր խնդիրը եւ արդէն ձեռնարկած ենք շէնքի հիմնական վերանորոգման Սկիւտարի մէջ. այնպէս որ մեզի համար անհնար է ալ ուղղութեամբ օգտակար ըլլալ Ձեզ, հակառակ մեր փափաքին:

Սիրալիր ողջոյններով
Աղօթարար
ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՐՔԵՊՍԿ

Archbishop Karekin Khachadourian's Letters to Arshag Chobanian

VARTAN MATIOSSIAN

(summary)

Archbishop Karekin Khachadourian (Trabzon, 1880- Istanbul, 1961) was an important figure of the Armenian Apostolic Church in the twentieth century. During his sixty years of service to the Church, he held important positions before and after the Armenian Genocide, which he managed to survive. He was primate of Trabzon in 1922-1923, locum tenens in Bagdad (1923), and had other duties in Constantinople (Istanbul) during the next five years. After 1928 he was posted in the Diaspora as primate of the Armenian diocese in California (1928-1935), Patriarchal Legate of Southern France (1935-1937), Patriarchal Legate of South America (1938-1950). In 1950 he was elected Patriarch of the Armenians of Turkey and held that position until his death in 1961. He was everywhere an active organizer and an indefatigable man of culture and letters. Abp. Khachadourian published many books of his own and in translation, among them Modern Armenian versions of the New Testament (1943), Grigor Narekatsi's *Book of Tragedy* (1926 and 1948), and Eznik Koghbatsi's *Refutation of the Sects* (1951).

Khachadourian maintained an active correspondence with the famous French-Armenian writer Arshag Chobanian (1872-1954). During his tenure in South America, he organized the fiftieth anniversary of Chobanian's literary activities (1939) and was instrumental in the organization of the sixty-fifth jubilee (1951). He also helped him financially; through his efforts, a group of Argentinean-Armenian donors underwrote the publication of Chobanian's complete poetry (Paris, 1949). Khachadourian also tried very hard to obtain funds to publish the fourth volume of Chobanian's important French collection of Armenian medieval poetry, *Roseaie de l'Arménie*, albeit he was unable to fulfill his wish.

We publish in their entirety the letters written by Khachadourian to Chobanian from 1926-1952, as kept in the latter's files at the Museum of Literature and Art in Yerevan (Armenia). Other letters, probably written in the 1926-1940 period, have not reached us. This edition includes extensive annotations.

¹⁴⁰ Զօպանեան ծնած էր Պոլիս, սակայն արմատներով ակնցի էր: